

Religie & Samenleving

JAARGANG 18 | NR 3

Vorbij de nationale kerkenstamboom: naar een inclusieve genealogie van het christendom in Nederland

Fred van Lieburg

Hey there, Maria! De speelruimte van het Ave Maria in hedendaagse uitvaarten

Janieke Bruin-Mollenhorst

Boekbesprekingen

**RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS**

Religie & Samenleving

Jaargang 18, nummer 3

December 2023

Inhoud

Redactioneel	173
Vorbij de nationale kerkenstamboom: naar een inclusieve genealogie van het christendom in Nederland <i>Fred van Lieburg</i>	177
Hey there, Maria! De speelruimte van het Ave Maria in hedendaagse uitvaarten <i>Janieke Bruin-Mollenhorst</i>	199
Boekbesprekingen	214

Colofon

Religie & Samenleving

Religie & Samenleving wil een podium bieden aan hen die zich bezig houden met het bestuderen van de veranderingen in religie en religieuze organisaties in de Europese samenleving van de laatste twee eeuwen. Daarmee wil het tijdschrift een bijdrage leveren aan het debat over de rol van religie in de hedendaagse maatschappij. *Religie & Samenleving* kiest voor een multidisciplinaire benadering om zo het gesprek tussen de sociale wetenschappen en geesteswetenschappen onderling en tussen wetenschap en de samenleving te stimuleren. Vanuit dit brede perspectief wil het ook beleidsmakers en het geïnteresseerde publiek informeren over de veranderingen in religie in relatie tot de sociale, culturele en historische context. Het tijdschrift wil daarom een plaats bieden aan – in toegankelijke stijl geschreven – wetenschappelijke artikelen uit verschillende disciplines en eveneens aan essayistische bijdragen. Voorts zal het ruime aandacht schenken aan publicaties die op genoemde terreinen verschijnen.

Religie & Samenleving wordt uitgegeven door Radboud University Press en verschijnt driemaal per jaar. Bijdragen voor *Religie & Samenleving* worden door de redactie beoordeeld. Artikelbijdragen worden ook voorgelegd aan één of meer externe, anonieme beoordelaars. Over het al dan niet opnemen van bijdragen beslist de redactie.

Redactieleden

Markus Davidsen
Jeroen Jans
Lammert Gosse Jansma
Joris Kregting
Renske Kruizinga
Inge Sieben
Welmoed Wagenaar (secretaris)
Joanna Wojtkowiak

Recensie-exemplaren

Joris Kregting
Radboud Universiteit
Erasmusplein 1 (kamer 17.03c)
6525 HT Nijmegen
joris.kregting@ru.nl

Vormgeving

Textcetera, Den Haag

Druk

Pumbo.nl

Abonnementenadministratie

Radboud University Press
Postbus 9100
6500 HA Nijmegen
radbouduniversitypress@ru.nl

2023 is het laatste jaar dat het tijdschrift via een abonnement op papier beschikbaar is. Per 1 januari 2024 verloopt deze optie. Tussentijds opzeggen kan schriftelijk via radbouduniversitypress@ru.nl. Losse gedrukte nummers kunnen worden besteld via de website: religiesamenleving.nl.

Website: www.religiesamenleving.nl

E-mail: religiesamenleving@gmail.com

ISSN 1872-3497
E-ISSN 2773-1669

**RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS**

© 2023 Religie & Samenleving

Religie & Samenleving wordt gepubliceerd in Diamond Open Access met de volgende Creative Commons-licentie: Attribution-4.0-International (CC BY 4.0). Deze licentie houdt in dat het kopiëren, distribueren, vertonen en uitvoeren van het werk en afgeleide werken is toegestaan op voorwaarde van het vermelden van de oorspronkelijke auteur(s).

Redactioneel

De afgelopen weken voor de verkiezingen werden we overspoeld door een verscheidenheid aan meningen en standpunten. Het verkiezingsnieuws werd afgewisseld met hartverscheurende beelden en updates over de oorlogen tussen Oekraïne en Rusland en tussen Israël en Palestina, die ook hier in ons land de spanningen doen toenemen. Sterke meningen kunnen zorgen voor polarisatie en een gedeelde grond of visie lijkt soms ver weg. De komende tijd zullen we zien hoe men in de politiek elkaar weet te vinden om gemeenschappelijk beleid te vormen. De basis hiervoor zal komen uit de verkiezingsprogramma's, en wanneer we hierop inzoomen zien we duidelijke verschillen in visies. Voor *Religie & Samenleving* is het uiteraard interessant om te lezen over de visie op de rol van religie in de samenleving. Een snelle ronde langs de partijprogramma's leert ons dat religie – en met name haar uitingen en verschijningsvormen – niet onbesproken blijft.

Het verkiezingsprogramma van Nieuw Sociaal Contract wijdt een hele paragraaf aan de rol van religie en het NSC vraagt zich af 'wie "wij" vandaag de dag zijn. Wat is ons verhaal en waar ligt onze gezamenlijke toekomst? Welke waarden delen we? Deze vragen zijn hoogst relevant omdat afkomst, etniciteit en religie weliswaar onderling verbindend werken, maar ook scherpe breuklijnen tussen groepen kunnen opleveren. Wij zien een samenleving voor ons waar ieder mens vrij is om – zelfstandig of samen met anderen – zin te geven aan het eigen leven.' D66 stelt dat geloof en levensovertuiging iets persoonlijks is en de manier waarop je je geloof belijdt een eigen keuze hoort te zijn. De neutraliteit van de politiek is voor D66 dan ook essentieel. 'Echter geloofsovertuiging is net zomin als geslacht, huidskleur en seksuele gerichtheid, redenen om de neutraliteit van mensen in twijfel te trekken. Om die reden is D66 voorstander van het toestaan van religieuze uitingen als onderdeel van het politiek-uniform.' Ook GroenLinks-PvdA vindt dat 'ambtenaren en andere werknemers (...) in beginsel de zelfbeschikking [moeten] hebben om zich vrij naar eigen levensovertuiging te kleden, inclusief religieuze uitingen.' De BoerBurgerBeweging verwacht van de geüniformeerde diensten een neutrale opstelling; dat betekent voor de BBB juist dat er geen ruimte is voor zichtbare uitingen van politieke of religieuze overtuiging. JA21 deelt dat standpunt. De Partij voor de Dieren vindt daarentegen wel dat buitengewoon opsporingsambtenaren (boa's) een hoofddoek of keppel mogen dragen. Ook wil de PvdD ouders zoveel mogelijk vrijheid bieden in het maken van opvoedings- en onderwijskeuzes en vindt daarom dat thuisonderwijs mogelijk moet zijn. De partijen Biji en DENK staan ook voor dit bijzonder onderwijs en willen dat

alle vormen van religieus onderwijs, scholen en gebedshuizen volgens gelijke criteria worden beschermd. Biji benoemt het recht op zelfbeschikking van moslimvrouwen en wil dat de overheid deze waarborgt. Daarbij verwoordt DENK ook het recht op beschikbaarheid van halal of koosjer eten, een verplichting voor stilteruimtes in belangrijke publiek toegankelijke gebouwen, vrije dagen voor verschillende religieuze feestdagen, recht op gebedsoproep en de eeuwigdurende grafrust.

De PVV roept in haar programma op tot neutraliteit: ‘Zo moeilijk is het voor een leraar niet om ’s morgens zijn of haar politieke overtuiging samen met z’n jas aan de kapstok te hangen.’ Artikel 23 van de Grondwet wil de PVV behouden, maar dan niet voor islamitisch onderwijs. Forum voor Democratie sluit zich hierbij aan en in het programma van deze partij staat dat ze bijzonder onderwijs wil behouden, maar genderindoctrinatie wil stoppen. Thema’s die ook bij de standpunten van de SGP terugkomen: ‘dat de vrijheid van onderwijs gewaarborgd blijft, waaronder het thuisonderwijs. Stoppen met het verstrekken van subsidies die uitdrukkelijk bedoeld zijn om de genderideologie aan burgers en leerlingen op te dringen.’

D66, Volt, PvdA-GL, VVD en de SP vinden elkaar wel in het vernieuwen van Artikel 23. Volt wil ‘het onderwijs inclusief maken en religieus onderwijs niet meer financieren.’ 50PLUS schrijft in haar programma nog over de verzuiling van het onderwijs en wil dat het ministerie van onderwijs onderzoekt hoe die kan worden afgebouwd. De ChristenUnie staat daarentegen wel pal voor het recht op bijzonder onderwijs en benadrukt in haar programma juist de mooie kanten van religie: ‘Kerken en religieuze gemeenschappen zijn belangrijke verbanden in onze samenleving. Het komt nog te vaak voor dat er geen of te weinig plek is voor deze gemeenschappen.’ Ook het CDA benadrukt in zijn programma het verbindende karakter van religieuze instellingen: ‘Daarom zien wij kerken en andere geloofsgemeenschappen als maatschappelijke partners, want geloof geeft de moed, inspiratie en troost om het goede voor een ander te doen.’

De genoemde voorbeelden uit de verkiezingsprogramma’s laten zien dat de rol van religie in de samenleving nog altijd ter discussie staat. Wat betekent ‘neutraliteit’ als we het bijvoorbeeld hebben over de politie? Welke rol vinden we dat religie mag spelen in de samenleving en geldt dit dan ook voor elke religie? Wat is goed onderwijs en wanneer wordt lesmateriaal opgevat als indoctrinatie? De rol van religie in de hedendaagse samenleving blijft fascineren, wij hopen dan ook met deze uitgave van *Religie & Samenleving* bij te dragen aan het debat hierover.

U vindt in dit nummer allereerst een artikel waarin Fred van Lieburg een alternatief perspectief schetst van een inclusieve genealogie van het christendom in Nederland. De kerkgeschiedenis van Nederland laat zich kenmerken door de vele kerkscheuringen, afsplitsingen en soms samenvoegingen van verscheidene kerkelijke stromingen. In het licht van alle recente ontwikkelingen als secularisatie, internationalisatie en inclusivatie (omgaan met het koloniale verleden) stelt Van Lieburg dat een nieuw ontwerp van de kerkelijke stamboom wenselijk is. Dit artikel biedt dan ook daadwerkelijk een alternatief perspectief voor hoe er gedacht kan worden over de ontwikkelingen binnen het christendom in Nederland.

Met de titel 'Hey there, Maria!' vestigt auteur Janieke Bruin-Mollenhorst de aandacht op haar artikel over de speelruimte van het Ave Maria in hedendaagse uitvaarten. Terwijl Nederlandse uitvaarten tegenwoordig gekarakteriseerd worden als seculier en individualistisch staat het 'Ave Maria' nog altijd in de top tien van gekozen nummers tijdens de uitvaart. Hoe komt dit? Welke verschillende motivaties gaan hierachter schuil? U leest het allemaal in het tweede artikel van dit nummer.

Zoals u van *Religie & Samenleving* gewend bent sluiten we weer af met een aantal boeiende boekbesprekingen. Het thema religie en economie komt naar voren in de boekbespreking van Jeroen Jans. Frank Strolenberg bespreekt een onderzoek naar religieus erfgoed in Nederland. Het boek dat Elza Kuyk bespreekt gaat ook over religieus erfgoed, maar daarin worden casussen uit een vijftal landen met elkaar vergeleken.

Daarnaast zijn er nog enkele wijzigingen in de redactie van *Religie & Samenleving*. Oprichter, redactielid en tevens eindredacteur Lammert Gosse Jansma neemt afscheid van de redactie. De vlijmscherpe redactiepen van Feanwâlden (Fr.) schrijft niet meer. Onder Lammerts leiding verschenen 53 nummers van ons tijdschrift. Zijn onvoorstelbare precisie ging gepaard met enorme belezenheid, brede kennis, onderkoelde humor, onverstoorbaarheid en meertaligheid. Voor de redactie kan het afscheid worden gezien als, om het met een boektitel van Lammert te verwoorden, 'het einde der tijden'. Gelukkig deelde Lammert zijn ervaring en kunde graag met de rest van de redactie; aan ons om nu te bewijzen dat we het ook zonder hem kunnen. Lammert leverde daarnaast ook nog eens tal van bijdragen voor *Religie & Samenleving*: artikelen en gemiddeld per nummer één boekbespreking! In zijn bijdragen en andere publicaties schreef hij toegankelijk over zijn onderzoeksobjecten, bijvoorbeeld chiliasten, gebedsgenezers, anarchisten of godsdienstsociologen. Hierin weerklinkt zijn passie voor het doen van onderzoek. Tijdens een interview met *Religie & Samenleving*¹ vertelde hij hierover: 'Kwalitatief onderzoek doe je

niet van achter je bureau, maar door op pad te gaan. Zo moet het gedaan worden; ik kan het niet genoeg benadrukken. En het is ook prachtig om te doen. Je krijgt niet alleen inzicht in allerlei groepsprocessen en denkbeelden, ook maak je kennis met verrassend interessante mensen.' Passie voor onderzoek op het gebied van religie en samenleving, dat is nu net waar ons tijdschrift voor staat. Wij danken Lammert voor zijn enorme inzet ten behoeve van ons tijdschrift!

Naast dit afscheid kunnen we gelukkig medelen dat de redactie is uitgebreid met twee ook zeer deskundige nieuwe leden: Joanna Wojtkowiak (Universiteit voor Humanistiek) en Markus Davidsen (Universiteit Leiden). Met de komst van Joanna en Markus is de redactie weer op volle sterkte. Toekomstige bijdragen voor *Religie & Samenleving* blijven van harte welkom en kunnen ingediend worden via www.religiesamenleving.nl.

Noten

- 1 "In gesprek met: Lammert Gosse Jansma." *Religie & Samenleving* 5, no. 3 (2010): 250-253.

Voorbij de nationale kerkenstamboom: naar een inclusieve genealogie van het christendom in Nederland

Fred van Lieburg*

Summary

Since the sixteenth-century Reformation, Christianity in the Netherlands is characterized by pluriformity. Besides the Catholic Church of Rome and the Reformed 'public church', there were ecclesial bodies of 'Protestant Dissenters'. The 1834 Secession provoked a lot of splits and (re)unions up to the present, whereas the breakthrough of religious freedom in 1848 enabled the establishment of many new groups (partly imported from abroad). In the past fifty years, several didactic and sometimes ecumenical or apologetical schemes of denominations were published, showing in particular the labyrinth of the Reformed world. At the same time, the Christian landscape underwent structural changes because of repatriation from former colonies, immigration from numerous countries, and regrouping of evangelical believers. Given the developments of secularization (and, as a result, declining knowledge of the national church map), internationalization (rising non-Dutch denominations), and inclusivity (dealing with the colonial past), a new design of the Dutch 'Christian family tree' seems to be welcome. Therefore, this article offers a basis by discussing earlier examples, presenting a historically justified alternative, while welcoming feedback from the field and recommending a creative elaboration with digital tools.

Inleiding

Een onverwacht groot aantal mensen bezocht in de zomer van 2019 de tentoonstelling 'Bij ons in de Biblebelt' in Museum Catharijneconvent in Utrecht. Blijkbaar raakte de expositie – ontworpen door Tanja Kootte, de toenmalige J.G. van Oord Jzn. conservator voor het Nederlands Protestantisme – een snaar bij een bepaald publiek met interesse voor de denk- en leefwereld van de reformatorische bevolkingsgroep. De in totaal 72.000 bezoekers verdrongen elkaar van dag tot dag in de smalle gangen en kleine zalen van het museum

---

* Fred van Lieburg is hoogleraar religiegeschiedenis aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Vrije Universiteit Amsterdam en directeur van het HDC Centre for Religious History.

om al kijkend en lezend te genieten van wat zich in vitrines, op beeldschermen en aan muren aandienende. Op een van de wanden prijkte een levensgrote ‘kerkenstamboom’, waarin de vele protestantse denominaties in schema waren gebracht (Kootte en Van Lieburg 2019, 13-14). Daarmee werd duidelijk dat de ‘bevindelijk gereformeerden’ uiterlijk weliswaar een subculturele eenheid lijken, maar verdeeld zijn in diverse groeperingen, binnen of buiten de voormalige ‘vaderlandse kerk’. De toeschouwers mompelden wat over Holland op z’n smalst, glimlachend van herkenning of hoofdschuddend van verbazing.

Het schema – op verzoek van de organisatoren door mij aangeleverd – was grotendeels gebaseerd op de versie die ik in 2005 maakte voor het met collega-historicus Joris van Eijnatten geschreven handboek over de religiegeschiedenis van Nederland (Van Eijnatten en Van Lieburg 2005, 313).¹ Er hoefde niet veel te worden aangepast. De drievoudige fusie en splitsing bij de vorming van de Protestantse Kerk in Nederland in 2004 was destijds al verwerkt. Alleen bij de vrijgemaakt-gereformeerde kerken werden twee afgesplitste miniverbandjes toegevoegd, waarbij juist in 2019 sprake was van onderlinge toenadering en mogelijke eenwording. Dat is, vier jaar later, nog steeds een wenkend perspectief.² Wel is per 1 mei 2023 een andere, lang voorbereide hereniging tot stand gekomen tussen de Gereformeerde Kerken in Nederland (‘vrijgemaakt’ in 1944) en de Nederlands Gereformeerde Kerk (een afsplitsing van vrijgemaakten uit 1967) tot Nederlandse Gereformeerde Kerken. Hoewel daar zoals zo vaak individuele uittredingen en lokale afsplitsingen bij hoorden, is dit sinds lange tijd een duidelijk nieuwsfeit in de institutionele geschiedenis van de gereformeerde stroming.³

Voor het *Reformatorsch Dagblad* was deze fusie in 2023 aanleiding tot het publiceren van een vernieuwde versie van de vertrouwde kerkenstamboom. Kerkredacteur Addy de Jong en tekenaar Rob Scheurwater namen de uitdaging aan het niet te laten bij deze recente mutatie. Zij toonden ‘Een overzicht van het ontstaan van kerkverbanden in Nederland vanaf het jaar 1000 tot nu.’ Het begon allemaal met de ‘Katholieke Kerk’, die in 1054 uiteenviel in de ‘Oosters-orthodoxe kerken’ en de ‘Rooms-Katholieke Kerk’. Dit Oosters Schisma werd gevolgd door het gebeuren van ‘Luther 1517’. Hieruit kwam de Reformatie voort, nader weergegeven via Doopsgezinden, Luthers en de ‘Nederduits-Gereformeerde Kerk’ (Calvijn en de calvinisten bleven ongenoemd). De doperse stroming werd, ten onrechte, geacht in 1736 de ‘Hernhutters’ te hebben voortgebracht (de naam van de Evangelische Broedergemeente viel niet). Vier lijnen kwamen uit de lucht vallen: vrije gemeenten, pinkstergemeenten, evangelische gemeenten en Jehova’s Getuigen (De Jong 2023).

Het schema blijkt grotendeels ontleend te zijn aan een diagram dat al sinds 2012 op Wikipedia staat.⁴ De opmerkelijke chronologische en oecumenische verruiming was dus geen weloverwogen keuze van het *Reformatorisch Dagblad*. Fijnproevers zagen wel de aanvullingen in de bevindelijke sector van de gereformeerde doolhof, waarvan de detailkennis bij deze krant in goede handen is. Zo werd zichtbaar dat in de jaren 2008/2009 het grootste deel van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland buiten verband (ontstaan in 1980) zich weer had aangesloten bij de ‘gewone’ Gereformeerde Gemeenten in Nederland (op haar beurt een afsplitsing uit 1953 van de in 1907 gevormde ‘synodale’ Gereformeerde Gemeenten). Maar juist door zo’n microscopische bijstelling wordt de discrepantie met de macrohistorische inkadering pijnlijk voelbaar. Kan een overzichtelijke ‘kerkenstamboom’ tegelijk recht doen aan de wereldgeschiedenis van het christendom en de minuscule mutaties in ons miniland? Alvorens te betogen dat een poging daartoe anno 2023 wenselijk, zo niet noodzakelijk is, laten we in dit artikel ook oudere en andere proeven dan die van 2005/2019 en 2012/2023 de revue passeren. Daarbij komen vanzelf de voor- en nadelen in beeld waarmee bij een herziening rekening moet worden gehouden.

Oecumenisch pionierswerk

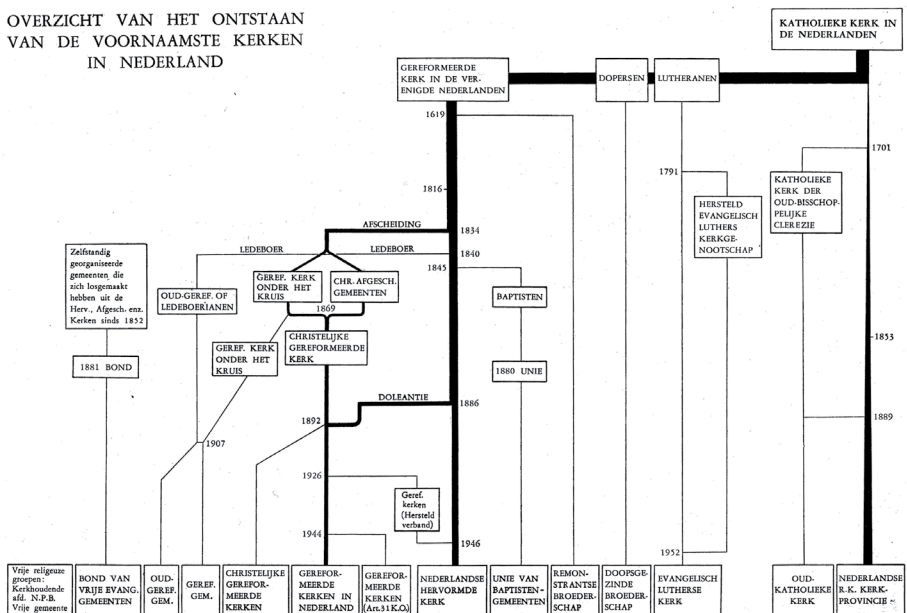
Het maken van schema’s van allerlei kerkgenootschappen in Nederland is een jonger verschijnsel dan de eeuwenlange pluriformiteit zou doen vermoeden. Na de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886, en na de Vereniging van 1892 en die van 1907, hadden zulke overzichten al een verhelderende functie kunnen vervullen. In oudere kerkhistorische handboeken of gidsen over christelijke groepen zoek je ze tevergeefs. In 1924 publiceerde de Amsterdamse hervormde predikant Hylke Bakker (1875-1949) een boekje over de buitenkerkelijken en de sekten die ‘al dieper hun wortels in onze vaderlandse grond’ dreigden te slaan. Een vervolgvitgave over het eigen protestantse erf kon niet uitblijven. Daarbij diende een lijst van 46 bij de regering geregistreerde kerken en groepen als uitgangspunt. Beide boekjes werden vaak herdrukt (Bakker 1924; 1927). Voor de Utrechtse uitgever en drukkerij Kemink was een schematische weergave van het versplinterende religieuze landschap kennelijk niet nodig voor het beoogde lezerspubliek.⁵

Na de Tweede Wereldoorlog ondernam de Winkler Prins Stichting de uitgave van een *Encyclopedie van het christendom* met een protestants en een katholiek deel. Twee hoogleraren, Conrad Mönnich van het luthers seminarium

in Amsterdam en Jan Groot van het rooms-katholieke Grootseminarie in Warmond, verzorgden de redactie. Het tekenwerk was van de bij Elsevier werkzame graficus Ted Moerkerk. Het protestantse deel bood bij het lemma over Nederland een bladvullend ‘Overzicht van het ontstaan van de voornaamste kerken in Nederland’. Het toonde een helder lijnenspel vanuit de ‘Katholieke Kerk in de Nederlanden’ met alle gereformeerde afsplitsingen. Naast baptistengemeenten vermeldde het ‘Zelfstandig georganiseerde gemeenten die zich losgemaakt hebben uit de Herv., Afgesch. enz. Kerken sinds 1852’ (in 1881 verenigd in de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten) en ‘Vrije religieuze groepen’, waaronder de ‘kerkhoudende afdelingen’ van de vrijzinnig georiënteerde Nederlandsche Protestantenvbond en de (unitarische) Vrije Gemeente in Amsterdam (Mönnich en Groot 1955/1956 [1], 51).

Encyclopedie van het protestantisme (Meerkerk 1955)

OVERZICHT VAN HET ONTSTAAN
VAN DE VOORNAAMSTE KERKEN
IN NEDERLAND

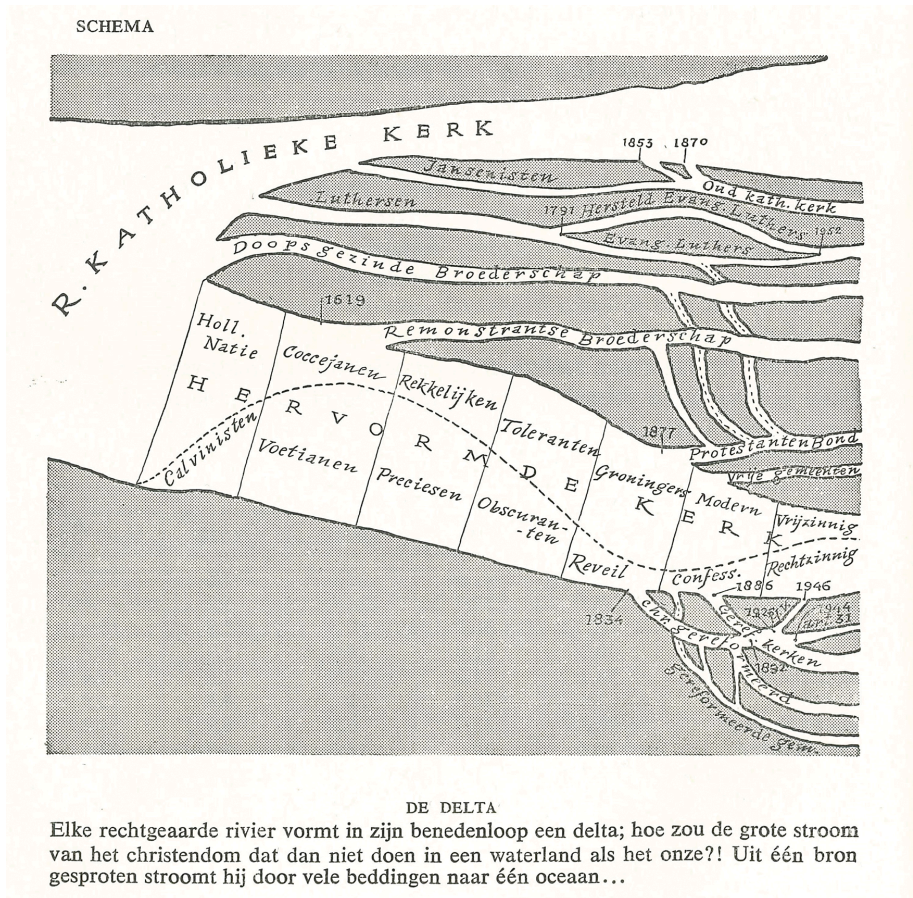

De katholieke tegenhanger van dit oecumenische naslagwerk ontbeerde dit schema van het protestantse Nederland. Daarentegen bevatte het ‘compendium’ voorin de encyclopedie een zeer sprekend schema van ‘Kerk en verdeelde Christenheid’ op internationaal niveau (idem [2], 51). Een dikke boomstam, rustend op ‘De Rots der Kerk’, toont vooral aan westelijke kant een groot aantal vertakkingen van schismatische kerken, sektarische bewegingen en ‘afscheidings met grotere of kleinere dogmatische afwijkingen’. Positief

schema van de kerkelijke verdeeldheid in de vorm van een rivierendelta (Van Gelder 1957). Het sprak misschien tot de verbeelding van scholieren in de periode van Watersnoodramp en Deltaplan, maar doet ook denken aan de uitspraak van de gevierde theoloog Karl Barth uit 1949: *'Da unten am Rhein, das ist eine Ecke wo es qualmt.'* Deze typering van het land van de talrijke kerk-scheuringen kreeg vleugels via een veelgebruikt maar ongeïllustreerd leerboek over de Nederlandse kerkgeschiedenis (De Jong 1972, 9).

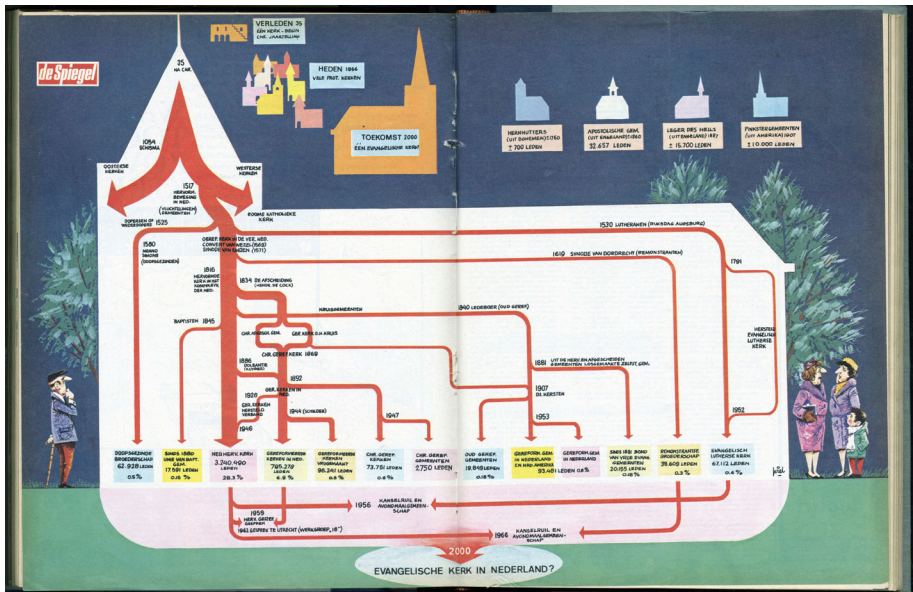
Rivierendelta (Van Gelder 1957)

Betwiste continuïteit

In het kielzog van de ‘grote oecumene’, de dialoog tussen de wereldgodsdiensten waar Nederland zich via de Wereldraad van Kerken sterk bij betrokken voelde, ontstond ook een ‘kleine oecumene’ om de repeterende breuk binnen het Nederlandse protestantisme te helen. Bekend is het Samen-op-Weg-proces voor de hereniging van hervormden en gereformeerden, begonnen in 1961 en na 43 moeizame jaren afgerond met de vorming van de Protestantse Kerk in Nederland, geflankeerd door de Hersteld Hervormde Kerk en de Voortgezette Gereformeerde Kerken. In de frisse wind van de jaren zestig paste het geheel vergeten maandblad *Ziel*, waarin een brede groep protestantse ‘leken’ even ernstig als ludiek de kerkelijke verdeeldheid te lijf wilde gaan. Bij dit streven om van onderop tot meer eenheid of tenminste eensgezindheid te komen, konden zij rekenen op de sympathie van het populaire christelijk-nationale weekblad *De Spiegel*. Hierin verscheen begin 1967 in fraaie kleuren een door de bekende illustrator Gerard Wiegel getekende kerkenstamboom, waarin het visioen van een ‘Evangelische Kerk in Nederland’ op de 21ste eeuw werd geprojecteerd.⁶ In vereenvoudigde vorm kreeg het schema uiteindelijk verbreiding via het goed verkochte en meermaals heruitgegeven journalistieke portret van de ‘zwartekousenkerken’ door Anne van de Meiden (1968, 244).

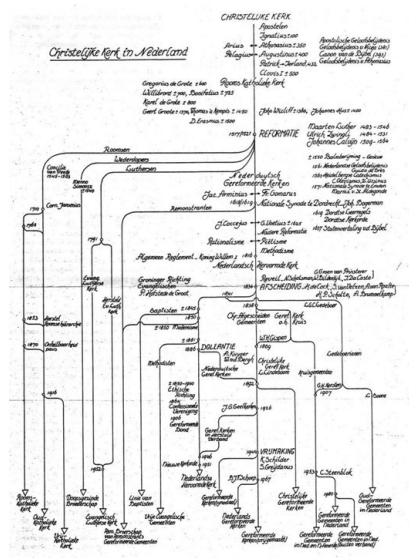
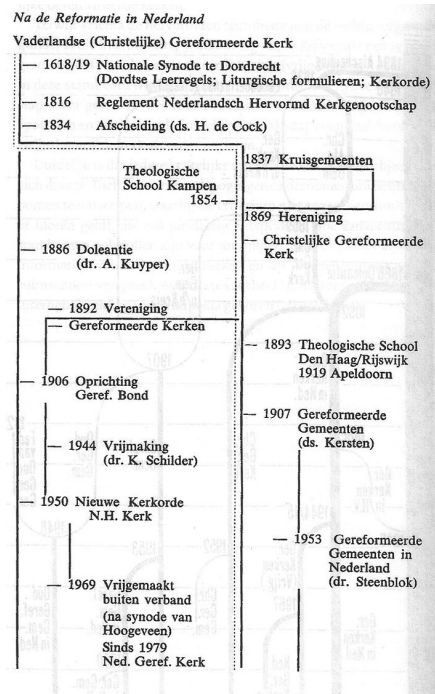
Kerkenstamboom *De Spiegel* (Wiegel 1967)

Twee kerkenstambomen uit de jaren zeventig illustreren uitstekend de uiteenlopende visie op de worteling in het verleden. De ene stond in een leerboekje voor christelijk-gereformeerde belijdeniscatechisanten van de hand van Jan Hendrik Velema, de drijvende kracht achter het in 1963 opgerichte Contact Orgaan Gereformeerde Gezindte (Van Lieburg 2013). In zijn voorstelling werd de Nederlandse Hervormde Kerk aangeduid als ‘Vaderlandse (Christelijke) Gereformeerde Kerk’. De lijn van deze kerk liep verticaal tot in het heden, maar de aftakking naar het eigen kerkverband werd gemarkeerd door een extra stippelijijn. Zo konden jongeren zien dat zij lid werden van de ware voortzetting van de kerk der Reformatie (Velema 1976).⁷ De andere stamboom was nog duidelijker. Binnen de vrijgemaakt-gereformeerde kerken circuleerde – althans na de scheuring van dit kerkverband in 1967 – de voorstelling van een rechte lijn vanaf de Dordtse Synode via Afscheiding, Vereniging en Vrijmaking naar wat doorging voor de zuiverste openbaring van de christelijke kerk in Nederland (Drost, Kooy en Smelik 1972/1977).⁸ Ten behoeve van het voortgezet onderwijs verscheen zelfs een tekening waarin de hoofdlijn rechtstreeks terugging op de apostelen en kerkvaders (Bos 1987, 737).

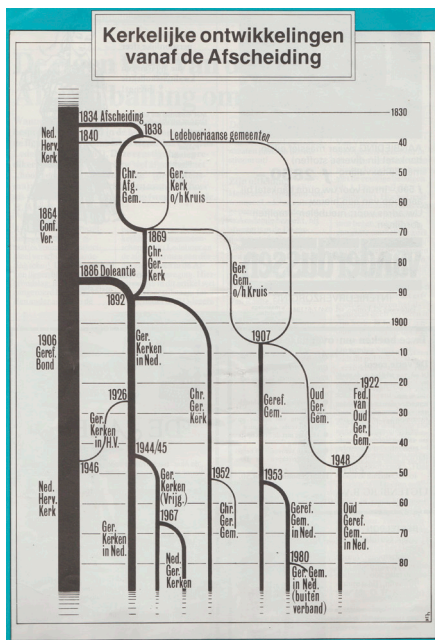
Kerkenstamboom (Velema 1962)

Kerkenstamboom (Bos 1987)

Aan de bevindelijke rechterzijde zijn zulke capriolen niet uitgehaald. In de bijbehorende kerken en bewegingen – (Oud) Gereformeerde Gemeenten, Gereformeerde Bond, Gekrookte Riet en Hersteld Hervormde Kerk – zweeft een mengeling van ‘hervormd kerkgevoel’, ‘ledeboeriaans heimwee’ en ‘gezond kerkelijk besef’. Het Hervormd Genootschap, zoals de in 1841 afgezette dominee Ledeboer de Hervormde Kerk noemde, ‘is het onze en God zal het ons weergeven op Zijnen tijd en de vijanden verdrijven’ (Ledeboer 1843, 85). Toen Chris Janse een kerkenstamboom liet tekenen voor zijn proefschrift over de bevindelijk gereformeerden, stond de continuïteit van de Nederlandse Hervormde Kerk als een paal boven water: een dikke lijn, magere aftakkingen van Afscheiding en Doleantie en een nog dünnere lijn van Ledeboerianen (Janse 1985, 63).⁹ Mogelijk was hij geïnspireerd door de ‘Stamboom van de Reformatie’ die jarenlang in museum Catharijneconvent op de derde verdieping te aanschouwen was (Defoer et al. 1979, 98-99). Dat schema toonde even duidelijk het eerstgeboorterecht van de kerk in de Middeleeuwen, dus de rooms-katholieke oorsprong van alle gereformeerde denominaties (zie ook de uitklapbare bijlage in de tentoonstellingscatalogus van Zijp 1984).

Kerkenstamboom (Janse 1985)

Al met al verkondigen de Nederlandse kerkenstambomen vaak – impliciet of expliciet – een boodschap. Historische continuïteit staat daarbij gemakshalve voor confessionele legitimiteit. Subjectief vindt men gewoonlijk dat de ander bij de ‘verkeerde’ kerk zit, al verschilt het of men de eigen kerkkeuze positief waardeert dan wel eigenlijk in de oorspronkelijke Gereformeerde Kerk zou willen zitten, mits die is teruggekeerd tot ‘leer, tucht en dienst der vaders’, zoals in de Acte van Afscheiding en Wederkeering van 1834 al was gepretendeerd. Die verhoopte terugkeer was het hete hangijzer tijdens het Samen-op-Wegproces, waarbij de Gereformeerde Bond zowel theologische als psychologische bezwaren koesterde tegen de verruiming van de grondslag van de Nederlandse Hervormde Kerk. ‘We kunnen niet weg en we kunnen niet mee.’ Uiteindelijk ging de Bond toch mee in de Protestantse Kerk in Nederland en zette een minderheid de vaderlandse kerk voort als Hersteld Hervormde Kerk. De rechter moest er nog aan te pas komen om de naam ‘Hervormd’ aan dit nieuwe kerkverband te gunnen (maar de aanduiding als ‘Nederlandse’ kerk te ontzeggen). De pretentie de rechtstreekse voortzetting te zijn van de kerk der Reformatie leent zich voor een grafische weergave, maar daarvan is geen voorbeeld bekend.

Iconische exploitatie

Kerkenstambomen blijken vaak *kerkelijke* stambomen: ze etaleren een zelfbeeld aan zowel eigen achterban als min of meer concurrerende denominaties. Ze zijn informatief, maar ook communicatief. Ze rechtvaardigen op visuele wijze de verdeeldheid onder christenen. In de praktijk roepen ze meestal negatieve gevoelens op. Zet zo’n stamboom op sociale media en er volgen reacties van spot, schaamte, wrevel of woede. In het beste geval volgen er pleidooien voor eenheid in verscheidenheid. Zoveel kerken, zoveel zinnen. Zelden is er positieve waardering, hoewel vanuit sociologisch oogpunt helder is dat conflicten tussen ‘*feindliche Brüder*’ ook energie kunnen creëren. Het ‘narcisme van de kleine verschillen’ produceert geestelijke betrokkenheid en sociale activiteit. ‘Een kerk die scheurt, leeft!’, zegt een personage in de roman van Maarten ’t Hart over de gereformeerde vrijmaking in Maassluis. ‘Bij scheuringen leer je de mensen, leer je hun opvattingen, leer je hun slechtheid kennen.’ Hun zwakheden, ja, maar ook hun krachtbronnen (naar Werkman 1999, 54).

Toen Andries Knevel een reeks radio-interviews met boegbeelden van tien verschillende gereformeerde groeperingen bundelde, plaatste de uitgever een kerkenstamboom achter het portret van de auteur op het omslag (Knevel

2009). Het schema illustreerde de aanklacht tegen het uitblijven van een dracht in christelijk Nederland. Zo'n visueel appel doet denken aan tijdslijnen van afnemend kerkklidmaatschap als toonbeeld van onafwendbare secularisatie (zie het omslag van Bruce 2013). De Duitse historicus Olaf Blaschke gebruikte juist een keur van grafieken van toenemende religieuze betrokkenheid om de 'seculariseringslegende' te ontmaskeren (Blaschke 2006). Meer op conceptueel niveau heeft geschiedfilosoof Herman Paul gewezen op de mentale effecten van schijnbaar onloochenbare trends in religieus leven en denken. Het sjabloon van onontkoombare 'secularisatie' laat mensen – ideologen, leiders, bestuurders – daarnaar denken en handelen, zodat het analytische narratief de werking krijgt van een zelfvervullende profetie. Zo kan ook de stamboom de vermenigvuldiging van kerken voorstellen als een onomkeerbaar lot (Paul 2017).

Dankzij de verbeeldingskracht van de kerkenstamboom als icoon van verdeeldheid kan hij evengoed worden geëxploiteerd voor de droom van eenheid. In 2009 begonnen enkele protestantse kerkleiders met het project van een nieuwe 'nationale synode'. Dat laatste herinnerde aan de internationale gereformeerde Synode van Dordrecht in 1618-1619, die zeker in de Nederlandse geschiedenis symbool staat voor de spanning tussen rekkelijken en preciezen ofwel de scheuring tussen remonstranten en contraremonstranten. Het enthousiaste comité streefde naar eenheid onder bewuste christenen en ook onder georganiseerde geloofsgemeenschappen in Nederland. In een wervingsfolder verscheen een fraaie tekening van een boom met allerlei 'Geestesgaven': vrede, liefde, blijdschap en nog veel meer. De wortels oogden als het vertrouwde kerkenschema, voorzien van twee opmerkelijke nieuwe lijnen: de 'nadere reformatie' in de zeventiende en achttiende eeuw en het 'baptisme' in de negentiende eeuw. Deze toevoegingen moesten laten zien dat ook de bevindelijke en de evangelicale tradities in het Nederlandse protestantisme door het oecumenische initiatief werden geadresseerd.

Bij de vierde en laatste editie van de Nieuwe Nationale Synode in de Grote Kerk in Dordrecht werd op 29 mei 2019 een 'verklaring van verbondenheid' ondertekend door vertegenwoordigers van maar liefst veertig geloofsgemeenschappen. Zeker de helft betrof Engelstalige gemeenten of netwerken met een migratieachtergrond. Dat was dan ook de historische betekenis van het hele synodeproject: de inschrijving van internationale kerken in de nationale kerkgeschiedenis (Van Lieburg 2023). Reële federaties of fusies zijn er niet uit voortgekomen. De hereniging van vrijgemaakt-gereformeerden per 1 mei 2023 was een autonoom proces, al deed het als positief moment in de kleine kerkgeschiedenis menig gelovig hart sneller kloppen. Dat gold ook voor de

‘finish’ van een ander langjarig concours die kort erna werd bereikt. Op 15 juni 2023 besloten twee organisaties, bestaande uit inheemse baptistengemeenten en uiteenlopende migrantengemeenschappen, te verenigen. Over deze bijzondere gebeurtenis op de evangelische flank van het protestantisme in Nederland zou een christelijke krant evengoed kunnen uitpakken, maar het bleef tot nu toe bij korte persberichten.¹⁰

Nieuwe uitdaging

Anno 2023 lijkt een vernieuwing van de traditionele ‘stamboom van de Reformatie’ of van het christendom in Nederland opportuun. Zelfs het *Reformatorisch Dagblad*, allerm minst koploper in oecumenische trajecten, initieerde in 2023 een chronologische en geografische verdieping en verruiming door in een paginagroot schema ook niet-protestantse en protestantse-niet-calvinistische lijnen op te nemen. Dat de redacteur er in zijn journalistieke haast niet goed uitkwam, zij hem ruimhartig vergeven. Kerkhistorici en religiewetenschappers hebben er ook genoeg moeite mee. Dat ligt niet aan de schaal waarop het christendom beknopt in beeld wil worden gebracht. Het is voor wereld of natie, ook een klein land als Nederland, even lastig als voor een enkele plaats. Afgezien van de wisselende grenzen van ‘Nederland’ op zichzelf kan de religieuze variatie tussen verschillende provincies en regio’s en zelfs binnen een oorspronkelijk kerkdorp of een huidige burgerlijke gemeente aanzienlijk zijn.¹¹

‘Begin bij het begin!’ lijkt het basale advies om de oorsprong recht te doen en een logische consistente ontwikkeling te tonen. Tot ver in de negentiende eeuw leek de oertijd voor elke geloofstraditie eenvoudig aan te wijzen: bij de schepping en de eerste mensen. Voor het christendom lag het voor de hand te beginnen bij de geboorte van Christus, het Pinksterfeest of de evangelieverkonding van de apostelen. Met de opkomst van bijbel- en godsdienstwetenschappen, breder de natuur- en menswetenschappen, veelal vermengd met positivisme, reductionisme en vooruitgangsgeloof, raakte de genealogie der godsdiensten los van geopenbaarde waarheden of canonieke geschriften. Op tijdbalken of in stambomen verschenen termen als animisme, poly- en monotheïsme of het axiale tijdperk. Christelijke groepen en stromingen voegden zich in een grotere geschiedenis van oosterse religieuze teksten en praktijken. Het ‘wereldchristendom’ wordt tegenwoordig bestudeerd vanuit ‘polycentrische structuren’ in de oudheid (Koschorke en Hermann 2014).

Gaat deze uitweiding over de vergelijkende religiegeschiedenis niet te ver voor onze focus op het Nederlandse christendom? Eer er van zoiets als ‘Nederland’ sprake was, had deze ‘wereldgodsdienst’ zich al gemanifesteerd in ons rivierengebied, waren er bisdommen gevormd binnen de kerk van Rome, en was de reformatiebeweging in de Latijnse kerk de grote springbron voor verschillende groeperingen. Voor de vroegmoderne periode, waarin het *corpus christianum* beschermd werd door de overheid, is de samenhang van verschillende deeltradities goed te overzien. Zolang immers het openbaar bestuur omwille van de eenheid, rust en orde in de samenleving een anti-separatistische functie vervulde, bleef het aantal alternatieven voor het enige instituut van de ‘ware christelijke religie’ beperkt. In de moderne tijd gaf de grondwettelijke godsdienstvrijheid daarentegen ruim baan aan allerlei mogelijke nieuwe groeperingen, die hun eigen geschiedverhaal construeerden. Pinkstergelovigen, evangelicalen, baptisten – ze grepen onbekommerd terug op de vroege kerk of zelfs het Nieuwe Testament om hun bestaan te legitimeren (zie bijvoorbeeld Bakker 2008).

De door de moderniteit bevorderde vrijheden van godsdienst, vereniging en vergadering bepalen, tenslotte, de belangrijkste beperking van de kerkenstambomen als instructieve weergave van het christelijke landschap. Wat voorheen vaak bleef hangen in conventikels, huiskerken of losse netwerken met soms later gegeven etiketten, institutionaliseerde zich steeds vanzelfsprekender in organisaties die naast de traditionele kerken hun invloed opeisten op het religieuze leven. Te denken valt aan genootschappen met specifieke doelstellingen als zending, bijbelverspreiding en evangelisatie. Nogal wat verenigingen met besturen en voorgangers concurreerden met ambtelijke instellingen voor eredienst en pastoraat. In Nederland waren dat bijvoorbeeld de Confessionele Vereniging, de Nederlandse Protestantenvbond en de Gereformeerde Bond. Sommige kerkenschema’s nemen ook zulke fenomenen op in het overzicht. Met het – bij de toch al vele erkende denominaties – grote aantal christelijke organisaties is het einde dan al gauw zoek.

Voorlopig alternatief

Op het internet circuleren tal van ‘family trees’ van religies in het algemeen, van de ‘abrahamitische religies’, van oosterse kerken, van grote evangelische opwekkingsbewegingen (First, Second, Third Awakening) of wijdvertakte stromingen als de Laestadians en de Mormonen. De functies van deze schema’s variëren van religieuze instructie tot didactische verheldering. Altijd

verraden ze classificaties die zowel in catechese als (godsdienst)onderwijs als voorbeeld kunnen dienen van toe-eigening en toewijzing in de dynamiek van levensbeschouwing en samenleving in verleden en heden. Beweging en beeld kunnen uiteraard veel toevoegen aan de statische weergave van christelijke stambomen. Bij de Amerikaanse onderneming Useful Charts is een indrukwekkende, recent bijgewerkte poster te koop, die ondersteund wordt door een reeks video's op YouTube.¹² Zulke fraaie creaties zijn er niet voor Nederland – nog niet. Met de vele digitale mogelijkheden liggen hier kansen voor grafisch ontwerpers om vorm en inhoud met elkaar te verbinden.

De vorm kunnen historici het beste aan vaklieden overlaten, maar voor de inhoud mogen we van historici een handreiking verwachten. Na onze rondgang langs vorige voorbeelden van een Nederlandse kerkenstamboom is het in elk geval belangrijk het onderscheid tussen gelovig-interne verbeelding en wetenschappelijk-externe waarneming te benoemen. Het staat elke traditie, kerk, beweging of gemeenschap vrij een historisch, bijbels of theologisch gemotiveerde tijdlijn van haar organisatorische ontwikkeling – protologisch, oecumenisch, eschatologisch – te construeren en uit te dragen. Sterker: 'spirituele genealogie' vormt vanouds een vruchtbaar instrument voor mensen en groepen om een gedeelde identiteit, herkomst en toekomstverwachting levend te houden en via tekstuele en visuele representaties door te geven (vgl. Ritsema van Eck 2019). Voor algemeen, academisch en didactisch gebruik telt uiteraard de eis van empirische evidentie, al kan een subjectieve 'kerkelijke stamboom' binnen de eigen groep aan geloofwaardigheid winnen naarmate die overeenkomt met een objectieve 'kerkenstamboom' in de zin van een betrouwbare weergave van een bepaald stuk geschiedenis van het christendom.

Voor mijn voorstel van een inclusieve genealogie van het christendom in Nederland sluit ik aan bij mijn eerdere exercitie voor het handboekproject over de Nederlandse religiegeschiedenis. Dat betrof toen niet alleen de protestantse situatie vanaf 1816, maar ook een schema van het Nederlandse christendom vanaf de middeleeuwen, waarin voor zowel de doperse als de gereformeerde scheuringen naar aparte schema's werd verwezen (Van Eijnatten en Van Lieburg 2005, 168, 179 en 313).¹³ Zo'n geleding is onvermijdelijk om een schema op papier leesbaar te houden. In elk geval dwingen de voorwaarden van internationaliteit en chronologie tot eenvoud, evenals de eisen van helderheid en actualiteit. De doperse verdeeldheid behoort al lang tot het verleden, maar ook de gereformeerde breekbaarheid behoeft niet meer tot in detail te worden weergegeven. De voortgezet- en hersteld-gereformeerden, de gemengd-in-ned'ers-buiten-verband en de verontruste vrijgemaakt- en christelijk-

gereformeerden krijgen steeds meer een lokaal karakter, zoals dat in de (vrije) (oud-)gereformeerde verstrooiing altijd al zo is geweest.

Uitdagender zijn de groeperingen die door een buitenlandse oorsprong en oriëntatie zich nadrukkelijker tot het wereldchristendom verhouden. Getalsmatig zijn ze even beperkt als de meeste protestantse kerkverbanden, zodat we net zo goed gewaarschuwd moeten zijn voor een zeker optisch bedrog dat de stambomen met zich meebrengen. Sociaal geograaf Hans Knippenberg zette in 1992 in zijn boek over de religieuze kaart van Nederland ook de kwantitatieve ontwikkelingen uitstekend op een rij. Naast de kerkenstamboom van Chris Janse reproduceerde hij in de categorie ‘geïmporteerde geloofsgemeenschappen’ de schema’s van Rien Tang van het ‘apostolisch werk’ en van de gebroeders Cees en Paul van der Laan van de pinksterbeweging in Nederland (Knippenberg 1992, 85, 147 en 160). Een integratie van deze stambomen in één overzicht kan niet anders dan summier zijn. Voor de vertakkingen van overzeese, koloniale Nederlandse kerken die op enig moment zelfstandig werden en buiten het Koninkrijk raakten, moet eveneens worden verwezen naar literatuur over deze dochter- en zusterkerken.

Ten slotte

Het aanhangsel van dit artikel is eigenlijk de hoofdzaak waar het om begonnen is: *the proof of the pudding is in the eating*. Dit artikel zou niet compleet zijn zonder een eigen voorstel voor een herziene ‘kerkenstamboom’, rekening houdend met de overwegingen die in het voorgaande zijn uiteengezet. De lay-out van dit tijdschrift dwingt wel tot een gecompriëerde weergave van een uitgebreid schema dat ik op de website van het HDC Centre for Religious History plaats met de mogelijkheid er commentaar op te leveren. De kerkredactie van het *Reformatorisch Dagblad* wil daar binnenkort – als vervolg op de eerdergenoemde proeve afgelopen voorjaar – een grafisch verantwoorde spreadsheet van publiceren. De presentatie van dit ontwerp is na alle voorgaande creaties uiteraard een waagstuk op zich, dat ik niettemin zowel wenselijk als noodzakelijk heb genoemd. Wenselijk vanwege de recente mutaties binnen en buiten de ‘gereformeerde gezindte’, noodzakelijk omdat de verrijking en verkleuring van het christelijke landschap van Nederland om een bredere weergave van de vele denominaties vraagt.

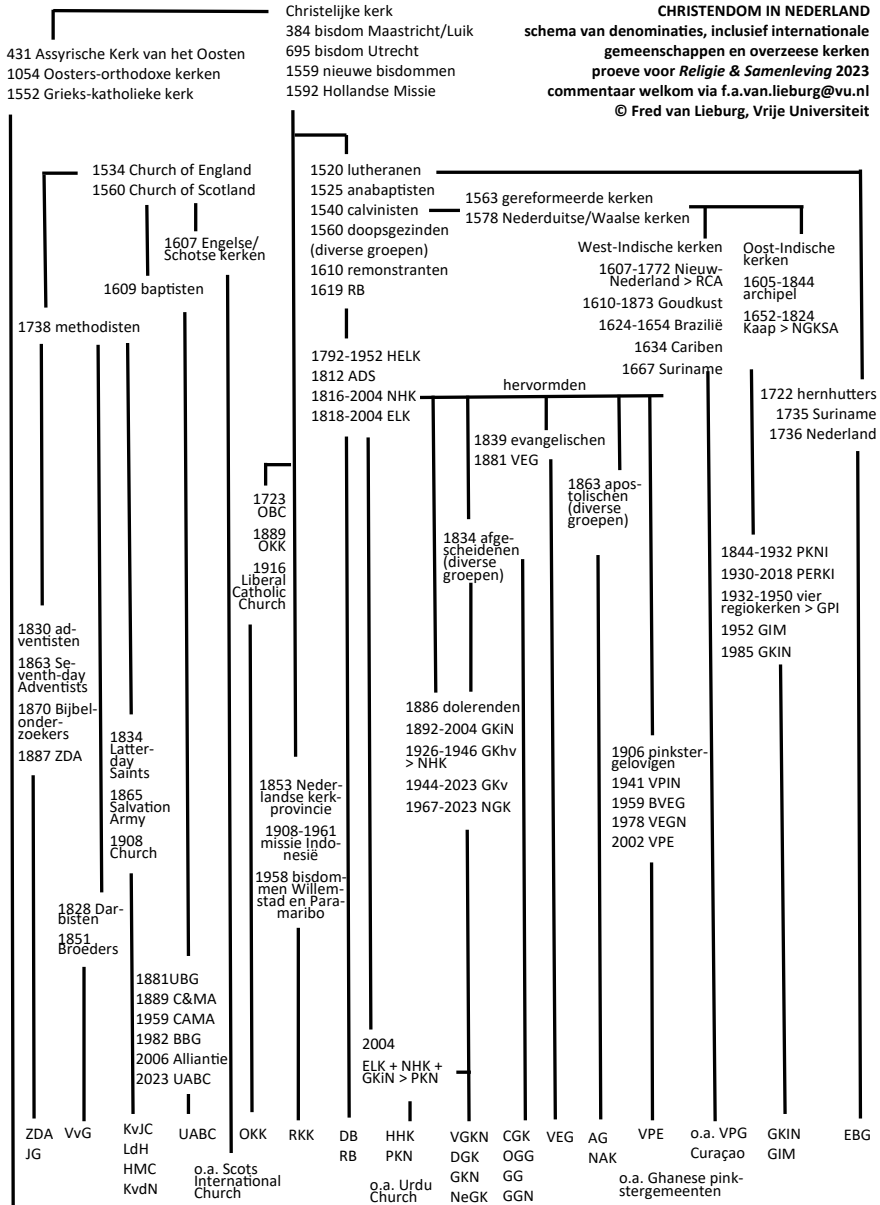
Gegeven het feit dat zelfs het christendom als geheel zijn overwicht onder de bevolking zo langzamerhand heeft verloren en zeker de actieve deelname aan kerkelijk leven alsmaar dalende percentages laat zien, is alleen al een puur

informatief schema voor de gemiddelde Nederlander of geïnteresseerde burger nodig geworden om iets van het gelovige heden en verleden te begrijpen. Ervaring in het academisch onderwijs leert dat de meeste jongeren heden ten dage geen flauw benul hebben van de interne veelzijdigheid van de christelijke wereld (zoals overigens tal van christenen evenmin van de fitnesses binnen islam of andere religieuze tradities). Belangstelling is er echter genoeg, in mijn eigen didactische praktijk onder geschiedenisstudenten bijvoorbeeld gestimuleerd door persoonlijke genealogische opdrachten (Van Lieburg 2018). Ook religie- en kerkhistorische stambomen werken daarbij aanstekelijk, omdat ze uitnodigen tot kennis van en discussie over samenhangen in levensbeschouwelijke tradities en de daaruit voortgekomen georganiseerde groeperingen.

Objectief zullen de schema's nooit helemaal zijn, hoezeer we ook in deze nieuwe poging de visuele retoriek van vorige voorbeelden hebben willen vermijden. De omvang, betekenis en invloed van verschillende denominaties is nauwelijks of niet in een lijnenspel weer te geven, maar ook de min of meer verborgen boodschappen, zoals voorheen de suggesties van continuïteit of legitimiteit, kerkisme of oecumene, schaamte of hoop, blijven herkenbaar voor wie ze ermee willen illustreren. Niet om 'woke' of tenminste 'awake' te willen zijn, is de hier aangeboden versie evident schatplichtig aan de maatschappelijke actualiteit waarin recht gedaan dient te worden aan onze koloniale geschiedenis en de multiculturele samenleving. Voormalige 'handelskerken' of 'zendingskerken' eisen een vernieuwde positionering in ons collectieve geheugen. Zonder integratie van christelijke groeperingen van niet-Nederlandse oorsprong zal ons traditionele beeld van de kerkgeschiedenis een realistische waarneming in de nabije of verdere toekomst in de weg staan.

En nu? Het staat nog te bezien of een nieuwe kerkenstamboom met een gelikte presentatie een breder publiek zou kunnen aanspreken dan de bezoekers van 'Bij ons in de Biblebelt' in Museum Catharijneconvent een paar jaar geleden. Destijds waren het vermoedelijk vooral geïnteresseerden met enige voorkennis van de gereformeerde wereld die met gepast genoegen naar de muursticker keken. Maar er is beweging. Inmiddels is de conservator voor het Nederlands protestantisme opgevolgd door Rianneke van der Houwen, die een mooie tentoonstelling over gospel heeft georganiseerd en een zomerexpositie over kerk en slavernij voorbereidt. Madelon Grant werkt daarnaast als speciale conservator voor migrantenkerken. Het standaardgrapje over het vaderlandse volkskarakter zal er vast niet door slijten: 'Één Nederlander een theoloog, twee Nederlanders een kerk, drie Nederlanders een kerkscheuring.' Waarvan akte!

Nieuwe kerkenstamboom (Van Lieburg 2023)

Oriëntaals-orthodoxe (Koptische, Syrische, Armeense, Ethiopische, Eritrese) gemeenschappen
 Oosters-orthodoxe (Servische, Bulgaarse, Roemeense, Griekse, Russische, Oekraïense) gemeenschappen
 Grieks-katholieke gemeenschappen

Afkortingen

ADS	Algemene Doopsgezinde Sociëteit
AG	Apostolisch Genootschap
BBG	Broederschap van Baptistengemeenten
BVEG	Broederschap Volle Evangelie Gemeenten
C&MA	Christian and Missionary Alliance
CAMA	gemeenten Nederland
CGK	Christelijke Gereformeerde Kerken
DGK	De Gereformeerde Kerken
EBG	Evangelische Broedergemeente
ELK	Evangelisch-Lutherse Kerk
GG	Gereformeerde Gemeenten
GGN	Gereformeerde Gemeenten in Nederland
GIM	Geredja Indjili Maluku (Molukse Evangelische Kerk)
GKiN	Gereformeerde Kerken in Nederland
GKN	Gereformeerde Kerken Nederland
GKv	Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)
GPI	Gereja Protestan di Indonesia (Protestantse Kerk van Indonesië)
HELK	Hersteld-Evangelisch Lutherse Kerk
HHK	Hersteld Hervormde Kerk
HMC	Holland Methodist Church (Nederlandse Antillen)
JG	Jehovah's Getuigen
KvdN	Kerk van de Nazarener
KvJC	Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen
LH	Leger des Heils
NAK	Nieuw-Apostolische Kerk in Nederland
NeGK	Nederlandse Gereformeerde Kerken
NGK	Nederlands Gereformeerde Kerken
NGKSA	Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika
NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
OBC	Oud-Bisschoppelijke Clerezij
OGG	Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland
OKK	Oud-Katholieke Kerk van Nederland
PERKI	Persatuan Kristen Indonesia (Indonesische Christen Gemeenschap)
PKN	Protestantse Kerk in Nederland
PKNI	Protestantse Kerk van Nederlands-Indië
RB	Remonstrantse Broederschap

RCA	Reformed Church of America
RKK	Rooms-Katholieke Kerk
UABC	Unie van Baptistengemeenten en Alliantie van Baptisten- en CAMA-gemeenten
UBG	Unie van Baptistengemeenten
VEG	Bond van Vrije Evangelische Gemeenten
VEGN	Volle Evangelie Gemeenten Nederland
VGKN	Voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland
VKK	Vrij-Katholieke Kerk in Nederland
VPE	Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten
VPIN	Verenigde Pinkstergemeenten in Nederland
VPKNA	Verenigde Protestantse Kerk Nederlandse Antillen
VvG	Vergadering van gelovigen
ZAD	Zevendedagsadventisten

Noten

- 1 Eenzelfde schema plaatste ene Sietske (geïnspireerd door een voorbeeld in het *Nederlands Dagblad*) op Wikipedia (upload 21 april 2005, update 21 februari 2006). Bewerkte versies volgden van Gerben Vos (6 juli 2007, 20 januari 2008, 16 januari 2011 en 1 maart 2015; <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gereformeerd3.jpg>, geraadpleegd 31 juli 2023). De Bosatlas nam het schema (met bronvermelding) over als ‘Het protestants-christelijke landschap, 1830-’ (*De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland* 2011, 548) onder toevoeging van symbooltjes voor ‘afspplitsing’ en ‘modaliteit (stroming in NHK)’ (welk begrip van na 1951 is).
- 2 Verontruste vrijgemaakten vormden in 2003 De Gereformeerde Kerken (hersteld) en in 2009 de Gereformeerde Kerken Nederland. In 2018 en 2019 hebben beide kerken elkaar ‘herkend als kerken van Christus’ met het oog op hereniging. *Reformatorsch Dagblad*, 7 juni 2019, 3 mei 2021, 5 december 2022 en 6 november 2023.
- 3 Enkele plaatselijke kerken die niet meegingen in deze fusie hopen aansluiting te vinden bij de Christelijke Gereformeerde Kerken. Dit kerkverband bevindt zich in een onzekere fase door spanningen tussen gemeenten, classes en landelijke synode. Velen vrezen kerkscheuring, sommigen zien wel wat in herverkaveling met de Gereformeerde Gemeenten, de Hersteld Hervormde Kerk en de Nederlandse Gereformeerde Kerken.
- 4 “Diagram van de ontstaansgeschiedenis van de verschillende kerken in Nederland,” geplaatst op 14 december 2012 door de mij verder onbekende Joshua Jonathan. https://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Ontstaansgeschiedenis_van_kerken_in_Nederland.jpg (geraadpleegd 31 juli 2023).
- 5 Voor de hand liggende schema’s ontbreken ook in Knappert (1928) en Impeta (1961, herziene herdrukken 1964 en 1972).
- 6 Terlouw (1967). De tekening werd overgenomen in *Zie! Onafhankelijk maandblad voor christelijker samenleven*, februari 1967.

- 7 De stamboom stond al in de vanaf 1962 verschenen stenciluitgaven van het catechisatieboekje, aldus ds. Hero Velema, die als zoon van de auteur in de zomer 1975 de stamboom typte en tekende voor de vijfde, laatste gestencilde uitgave.
- 8 Eerder had de Kampense hoogleraar Veenhof nog een schema van vertakkingen gepubliceerd waarin de Afscheiding van 1834 een uittocht uit de Nederlandse Hervormde Kerk was, niet omgekeerd (Veenhof 1959, 314). Hij schreef het uiteenvallen van de 'Gereformeerde Volksgroep' toe aan de tweelingbroers dogmatisme en sectarisme. Zijn hogeschool ontsloeg hem uit zijn functie en hij verliet het kerkverband.
- 9 Desgevraagd kon Janse zich niet meer herinneren of hij een voorbeeld gebruikte. Zijn ontwerp was uitgewerkt door oud-tekenleraar H.T. de Jong te Rotterdam. Het schema van 'Kerkelijke ontwikkelingen vanaf de Afscheiding' verscheen eerst in *150 jaar Afscheiding: Zij die bleven... ... zij die gingen. Bijlage Reformatorisch Dagblad*, 9 oktober 1984, 15.
- 10 Zoals *Reformatorisch Dagblad*, 16 juni en 17 november 2023. CAMA staat voor Christian and Missionary Alliance. De Unie van Baptistengemeenten in Nederland en de Alliantie van Baptisten en CAMA gemeenten (ABC) fuseerden onder de naam Unie-ABC. Het 'fusiefeest' vond plaats op 18 november 2023 in Veenendaal.
- 11 Zie voor een hervormd/gereformeerd kerkschema van de stad Dordrecht: Van Lieburg 2012, 44.
- 12 <https://usefulcharts.com/products/christian-denominations-family-tree> (geraadpleegd 31 juli 2023).
- 13 De Bosatlas combineerde beide schema's als 'Richtingen in het Nederlands christendom in de 17e eeuw' (*De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland* 2011, 234).

Literatuur

- Aubert, Roger. 1947. *Le Saint-Siège et l'Union des Églises. Textes choisis et introduits*. Brussel: Universitaires.
- Bakker, Hylke. 1924. *Stroomingen en sekten van onzen tijd*. 6e druk 1947. Utrecht: Kemink en Zoon.
- Bakker, Hylke. 1927. *Kerkelijk leven in Nederland (beschrijving der Protestansche kerken)*. 2e, verbeterde druk 1943. Utrecht: Kemink en Zoon.
- Bakker, Henk. 2008. *De weg van het wassende water: op zoek naar de wortels van het baptisme*. Zoetermeer: Boekencentrum B.V.
- Blaschke, Olaf. 2006. "Abschied von der Säkularisierungslegende. Daten zur Karrierekurve der Religion (1800-1970) im zweiten konfessionellen Zeitalter: eine Parabel." *Zeitenblicke* 5, no. 1. <https://www.zeitenblicke.de/2006/1/Blaschke/dippArticle.pdf>.
- Bos, J.J. 1987. "Overzicht Nederlandse kerkgeschiedenis." *De Reformatie: weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven* 62/36: 736-37.
- Bruce, Steve. 2013. *Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory*. Oxford: Oxford University Press.

- Defoer, H.L.M., P.P.W.M. Dirkse, I.K. Brouwer, C.H. Staal en M.D. Burgers. 1979. *Rijksmuseum Het Catharijneconvent: tekst en uitleg*. Utrecht: Stichting Het Catharijneconvent.
- Drost, M.K., A. Kooy en C.J. Smelik. 1972/1977. *De Weg*, in afleveringen/deeltjes. Groningen: Vuurbaak.
- Eijnatten, Joris van, en Fred van Lieburg. 2005. *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Uitgeverij Verloren Bv.
- Gelder, Bas van. 1957. *Spoor zoeken in de bonte wereld van geloven en denken*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Harms, Richard H. 2004. *Historical Directory of the Christian Reformed Church*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Impeta, Christoffel Nicholaas. 1961. *Kaart van kerkelijk Nederland*. Herziene herdrukken 1964, 1972. Kampen: Kok.
- Janse, Christiaan Samuel Leendert. 1985. *Bewaar het pand: de spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*. Houten: Den Hertog.
- Jong, Addy de. 2023. "Kerk werd in Nederland vaker gescheurd dan geheeld." *Reformatoisch Dagblad*, 15 mei 2023. <https://www.rd.nl/artikel/1020292-kerk-werd-in-nederland-vaker-gescheurd-dan-geheeld>.
- Jong, Otto Jan de. 1972. *Nederlandse kerkgeschiedenis*. Herdruk 1986. Nijkerk: G.F. Callenbach N.V.
- Knappert, Laurentius. 1928. *Godsdienstig Nederland*. Huis ter Heide: De Wachtstoren.
- Knevel, Andries. 2009. *Allemaal gereformeerden: in gesprek met tien gereformeerde voormannen*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Knippenberg, Hans. 1992. *De religieuze kaart van Nederland: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen: Van Gorcum.
- Kootte, Tanja, en Fred van Lieburg, red. 2019. *Bij ons in de Biblebelt: nalezing van een tentoonstelling in Museum Catharijneconvent*. Dordrecht: Dutch Bible Belt Network.
- Koschorke, Klaus, en Adrian Hermann, red. 2014. *Polycentric Structures in the History of World Christianity. Polyzentrische Strukturen in der Geschichte des Weltchristentums*. Wiesbaden: Harassowitz Verlag.
- Ledeboer, Lambertus Gerardus Cornelis. 1843. *'s Heeren wegen, gehouden met eenen alles verbeurd hebbenden zondaar*. Leiden: Van Golverdinge.
- Lieburg, Fred van. 2012. *Heilige plaatsen in een Hollandse stad: duizend jaar religieuze gebouwen op het eiland van Dordrecht*. Dordrecht: Historische Vereniging Oud-Dordrecht.
- Lieburg, Fred van. 2013. "Onmogelijke oecumene: het Contactorgaan Gereformeerde Gezindte 1946-2013." In: *Verscheurd verlangen: de uitblijvende eenheid van de gereformeerde gezindte*, geredigeerd door I.A. Kole, 15-84. Apeldoorn: Labarum Academic.

- Lieburg, Fred van. 2018. "De spiegel van het voorgeslacht. Religiegeschiedenis op macro- en microniveau." In: *Geschiedenis aan de Zuidas: essays van VU-historici gezindte*, geredigeerd door Fred van Lieburg, 189-99. Amsterdam: Prometheus.
- Lieburg, Fred van. 2023. "Internationaal christendom in Nederland: een nieuwe kijk op verleden en heden." In: *Een huis voor alle volkeren. Kerkinterieurs van christelijke migrantengemeenschappen in Nederland*, geredigeerd door Madelon Grant en Sebastiaan van der Lans. Zwolle: Naio10 uitgevers.
- Meiden, Anne van der. 1968. *De zwartekousenkerken: portret van een onbekende bevolkingsgroep*. Utrecht: Ambo-boeken.
- Mönnich, Conrad Willem, en Johannes Cornelis Groot, red. 1955/1956/1959. *Encyclopedie van het Christendom*. 1: Protestants deel met medew. van Oud-Katholieken. 2: Katholiek deel. Volksedities: *Encyclopedie van het protestantisme/Encyclopedie van het Katholicisme*. Brussel: Elsevier.
- Noordhoff Atlasproducties. 2011. *De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland*. Groningen: Noordhoff.
- Paul, Herman. 2017. *Secularisatie: een kleine geschiedenis van een groot verhaal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ritsema van Eck, Marianne. 2019. "Genealogy as a Heuristic Device for Franciscan Order History in the Middle Ages and Early Modernity: Texts and Trees." *Franciscan Studies* 77: 135-69. doi: 10.1353/frc.2019.0007.
- Terlouw, Piet. 1967. "Waarom toch zoveel kerken?" *De Spiegel* 38, no. 2: 23-27.
- Veenhof, Cornelis. 1959. *Prediking en uitverkiezing*. Kampen: Kok ten Have.
- Velema, Jan Hendrik. 1962/1979. *Een levend lidmaat: handleiding voor hen, die zich voorbereiden op het doen van openbare geloofsbelijdenis*. Gestencilde edities, vanaf de 6e in druk. Naarden: Drukkerij "Naarden".
- Werkman, Hans. 1999. "De rafelige kerkscheuringen van Maarten 't Hart." *Liter. Christelijk literair tijdschrift* 2: 54-61.
- Zijp, Robert P. 1984. *Anderhalve eeuw gereformeerden 1834-1984*. Utrecht: Stichting Het Catharijneconvent.

Hey there, Maria! De speelruimte van het Ave Maria in hedendaagse uitvaarten

Janieke Bruin-Mollenhorst*

Summary

Contemporary funeral rituals in the Netherlands are often characterised as secularised and individualised. Therefore, it is intriguing that ‘Ave Maria’ is still among the Top 10 most popular songs that are played during funerals. This article shows various motivations for listening to an Ave Maria: expressing a shared Christian identity; expressing the Christian identity of the deceased; ‘it is a beautiful piece of music’; and ‘it belongs to the funeral’. It is argued that the Ave Maria provides some latitude (speelruimte) in contemporary secularised and individualized funerary culture.

Oma had een briefje achtergelaten met haar uitvaartwensen. Ze wilde graag dat tijdens haar uitvaart uit de Bijbel werd gelezen. Het christelijk geloof was belangrijk voor haar: ze haalde er troost en houvast uit. Hoe anders is dat voor de naaste familieleden. Zij hebben – zoals dat vaak wordt genoemd – ‘niets met het geloof’. Oma had geprobeerd om het christelijk geloof aan haar kinderen mee te geven, maar zij lieten het los. De kleinkinderen hadden evenmin iets met het geloof. Nu oma was overleden en de kinderen en kleinkinderen het briefje van oma hadden gevonden, stonden ze voor de keuze: zouden ze deze wens van oma vervullen of kozen ze voor muziek en teksten waar ze zelf troost en houvast uit haalden, en legden ze oma’s laatste wens naast zich neer?

Uit: interview met ritueelbegeleider

Inleiding

Het ‘briefje van oma’ is illustratief voor de hedendaagse Nederlandse uitvaartcultuur, die vaak wordt gekarakteriseerd als gesecculariseerd en geïndividualiseerd. Kerken hebben steeds minder invloed op het uitvaartritueel en

---

* Janieke Bruin-Mollenhorst werkt als wetenschappelijk coördinator aan het Instituut voor Rituele en Liturgische Studies. Ze is gepromoveerd binnen cultuurwetenschappen aan Tilburg University en is gespecialiseerd in omgang met de dood, religie, muziek en ritueel.

de wensen van nabestaanden en/of de overledene liggen vaak aan de basis van de hedendaagse ‘persoonlijke uitvaart’.¹ Het is geen uitzondering wanneer de overledene wel christelijk was, maar de nabestaanden dat niet (meer) zijn. Wanneer christelijke teksten, symbolen of rituelen geen zeggingskracht (meer) hebben voor de nabestaanden, (hoe) geven zij in de uitvaart dan uitdrukking aan de christelijke identiteit van de overledene? Het roept spannende en soms pijnlijke vragen op: ‘voor wie is de uitvaart eigenlijk?’ en ‘negeren we oma’s laatste wens?’

Muziek is een belangrijk onderdeel van uitvaarten. Eerdere studies hebben uitgewezen dat muziek bij uitvaarten onder andere klinkt om uitdrukking te geven aan iemands religieuze overtuiging, zowel binnen als buiten een geïnstitutionaliseerde setting (Adamson en Holloway 2012; Garrido en Davidson 2016; Caswell 2011; Bruin-Mollenhorst 2019). Gebaseerd op interviews met voorgangers concludeert Glenys Caswell dat in de Free Presbyterian Church of Scotland en de Free Church of Scotland muziek bij uitvaarten – en andere kerkdiensten – vooral wordt gebruikt om de aandacht op God te houden:

For these ministers from the Free and Free Presbyterian Churches this is precisely what they do not want to occur; they want mourners at a funeral to focus on God and “the ultimate issues life, death, eternity, heaven and hell” (Free Presbyterian minister, Stornoway). Music other than psalms would be a distraction from this and could lead mourners to focus on aspects of the process that, to adherents of the free churches, are extraneous. Thus music here is used in a limited way as a means of controlling the focus of worship. (Caswell 2011, 327)

Caswell beargumenteert vervolgens dat muziek kan in- en uitsluiten. Mensen die regelmatig naar de kerk gaan, zullen bekend zijn met het repertoire en zullen waarschijnlijk weten wat zij van een kerkelijke uitvaart kunnen verwachten. Zij behoren tot de kenners: ‘They are in the know and thus are included in the religious elite’ (Honigsheim 1989, zoals geciteerd in Caswell 2011, 327). Zij die echter niet bekend zijn met deze praktijken, kunnen zich buitengesloten voelen. Caswell illustreert dit treffend met een interviewee die zegt: ‘I had two friends who went to one (Free Presbyterian funeral) and they came out and said, “whose funeral was that again?” No names were mentioned... it was all church’ (Caswell 2011, 327). Wanneer de kenners de liederen mee kunnen zingen, maar zij die hier geen kennis van hebben op dat moment niet kunnen participeren, kan dat oncomfortabel zijn en kan men zich buitengesloten

voelen, aldus Caswell. Dat religie, en daarmee ook religieuze muziek, op deze manier kan in- en uitsluiten geldt uiteraard ook voor de Nederlandse context.

Zowel in het bredere Nederlandse uitvaartlandschap als binnen christelijke uitvaarten, is sprake van een veranderend ‘Vaarwel’, waar niet alleen vormgeving, maar ook duiding van uitvaartrituelen verschuiven (Van Tongeren 2007). In dit artikel wil ik nader ingaan op die vorming en duiding van uitvaartrituelen in de seculariserende, individualiserende Nederlandse context. Ik concentreer me hierbij op hedendaagse, persoonlijke uitvaarten en sta nadrukkelijk stil bij de verschillende motivaties van nabestaanden om tijdens een uitvaart naar een Ave Maria te luisteren, een lied dat nog altijd in de Top 3 van uitvaartmuziek te vinden is. Het Ave Maria heeft een christelijke oorsprong: hoe kan dan de populariteit van het Ave Maria worden verklaard in een seculariserende uitvaartcultuur? Klinkt het Ave Maria wellicht ook buiten christelijke uitvaarten, en kan het dan ook mensen in- en uitsluiten?

Hoewel ik me zeer bewust ben van een religieus en cultureel diversere uitvaartcultuur in Nederland, richt ik me in dit artikel op de ‘persoonlijke uitvaart’. Met ‘persoonlijke uitvaarten’ bedoel ik uitvaarten waarin het leven van de overledene centraal staat, en waarin de nabestaanden in de gesprekken ter voorbereiding op de uitvaart leidend zijn: hun wensen staan centraal, en de experts (uitvaartleiders, ritueelbegeleiders, etc.) zijn begeleidend (zie ook Mathijssen 2017, 97). De personalisering van deze uitvaarten vindt niet alleen plaats door middel van de woorden die gesproken worden, maar ook door bijvoorbeeld de bloemen, muziek, catering en andere elementen af te stemmen op de voorkeuren van de overledene.

Om de vragen uit dit onderzoek te kunnen beantwoorden maak ik gebruik van data die verkregen zijn door observaties van uitvaarten en door interviews met zowel nabestaanden als verschillende professionals die betrokken zijn bij uitvaarten (zie Bruin-Mollenhorst 2021, 32-33).² Het betrof hier uitvaarten die plaatsvonden in een crematorium.

Voor een beter begrip van de huidige uitvaartcultuur en hoe deze tot stand is gekomen, schets ik kort de geschiedenis van de uitvaartcultuur in Nederland, met een speciale focus op ontwikkelingen rond christelijke uitvaarten. Vervolgens sta ik kort stil bij de hedendaagse persoonlijke uitvaart, waarna ik inzoom op muziek en in het bijzonder het Ave Maria.

Een seculariserende uitvaartcultuur

De Nederlandse uitvaartcultuur kan, over het algemeen, worden gekarakteriseerd als gesecculariseerd en geïndividualiseerd (Venbrux, Peelen en Altena 2009). Deze karakterisering moet mijns inziens vooral worden begrepen tegen de achtergrond van de geschiedenis van de uitvaartcultuur in Nederland. Hoewel het te ver voert om hier in detail op in te gaan, kan in grote lijnen worden geschetst dat aan het begin van de twintigste eeuw uitvaarten voornamelijk aansloten bij de zuil waartoe de overledene behoorde. Bij de uitvaart van iemand die bij de socialistische zuil behoorde, waren bijvoorbeeld sprekers van socialistische verenigingen en klonken socialistische strijdlieden, terwijl bij iemand die tot een christelijke zuil hoorde, er voornamelijk een spreker van een kerk was en er christelijke liederen klonken. Toen halverwege de 20^e eeuw de zuilen hun invloed op het leven van de leden verloren, kwam de vraag open te liggen hoe de uitvaart moest worden vormgegeven. Een antwoord werd gevonden in gestandaardiseerde uitvaarten die als ‘onpersoonlijk’ kunnen worden gekarakteriseerd: vaak klonk er geen enkele toespraak en vrijwel altijd werd er naar drie muziekstukken geluisterd (crematoria hadden vaak lijsten met ‘standaardcombinaties’ die vaak bij uitvaarten werden gespeeld). Deze uitvaarten vonden plaats volgens een standaard format met een beperkte tijdsduur, waarna de beroemde/beruchte ‘koffie en cake’ werden genuttigd. Eén van mijn interviewees, een medewerker van een crematorium, zei – enigszins chargerend –: ‘Uitvaart A verschilde in deze tijd alleen van uitvaart B doordat de overledene een andere naam had.’ Aan het eind van de twintigste eeuw, onder invloed van toegenomen diversiteit, doorgaande secularisering en individualisering, vindt een omslag plaats in de uitvaartcultuur. Steeds meer elementen in de uitvaart worden gepersonaliseerd, dat wil zeggen: aangepast aan de wensen van de overledene en/of de nabestaanden. Men zou kunnen stellen dat aan het begin van de eenentwintigste eeuw de ‘persoonlijke uitvaart’ de nieuwe standaard is. Andere belangrijke veranderingen in de 20^e eeuw betreffen de opkomst van crematie in Nederland, in 2023 ligt het (voorlopig) crematiepercentage op 69,55%,³ en vanaf het eind van de 20^e eeuw zien we de toename in het gebruik van digitale foto’s en video’s bij uitvaarten. Ook de livestream heeft – zeker ten tijde van corona – aan populariteit gewonnen. Voor een verdere beschrijving van de geschiedenis en de huidige uitvaartcultuur verwijs ik naar de omvangrijke beschrijving van Wim Cappers (2012) en het werk van Brenda Mathijssen (Mathijssen en Venhorst 2019; Venhorst en Mathijssen 2017). Hoewel er geen cijfers beschikbaar zijn over het percentage christelijke uitvaarten in de 20^e eeuw en het

eerste kwart van de 21^e eeuw, kan worden gesteld dat er een grote diversiteit is ontstaan in de wijze waarop en de mate waarin religie een plek krijgt in een uitvaart. Enerzijds kan worden gekozen voor een min of meer traditionele christelijke uitvaart, met een voorganger van een kerk, lezingen uit de Bijbel en christelijke liederen, anderzijds kan worden gekozen voor een uitvaart waar het christendom geen rol speelt. Deze twee voorbeelden liggen ieder aan het uiteinde van een continuüm, waarop vele variaties mogelijk zijn in de zin van meer of minder christelijke elementen, al dan niet geleid door een kerkelijke voorganger. Ook zijn varianten opgedoken waar de uitvaart als het ware in tweeën is geknipt: een kerkelijk uitvaart in de kerk, gevolgd – al dan niet een dag later – door een uitvaart op een andere locatie, waar het accent ligt op de ‘persoonlijke uitvaart’ en waar religie veel minder een rol speelt.

In haar onderzoek naar de veranderende invloed van nabestaanden op christelijke uitvaarten, stelt Mathijssen dat nabestaanden niet alleen steeds meer invloed willen hebben op de liturgie, maar ook dat er steeds meer elementen in de uitvaart zijn waar de nabestaanden invloed op kunnen/mogen hebben (Mathijssen 2013, 218). Hierbij moet worden opgemerkt dat er grote verschillen zijn tussen bijvoorbeeld protestantse en rooms-katholieke uitvaarten, en dat deze verschillen ook afhankelijk zijn van de voorganger. Als resultaat van deze toegenomen invloed is de liturgie als het ware een mix van traditionele religieuze elementen en *custom-made* elementen welke ik verder in dit artikel ‘persoonlijke’ elementen zal noemen. Polspoel omschrijft deze veranderende invloed treffend vanuit het perspectief van motto’s van uitvaartverzorger als een verschuiving van ‘Wij nemen u alle zorg uit handen’, naar ‘Wij verzorgen een uitvaart geheel in overeenstemming met uw wensen en aansluitend bij uw persoonlijke situatie’ (Polspoel 2007).

Mathijssen benoemt enkele redenen waarom nabestaanden kiezen voor een christelijke uitvaart. Nabestaanden kunnen hiervoor kiezen omdat 1) zowel de overledene als de nabestaanden gelovig en/of kerkgaand zijn; 2) nabestaanden bang zijn voor een laatste oordeel; 3) omdat ze simpelweg van een christelijke liturgie houden; of 4) omdat de overledene christelijk was en graag een christelijke uitvaart zou hebben gewild. Redenen om juist niet te kiezen voor een kerkelijke uitvaart zijn voor buiten- of randkerkelijken bijvoorbeeld een gevoel van schaamte, omdat ze zo weinig betrokken zijn bij de kerk; of een voorkeur voor een meer comfortabele aula omdat die a) warmer en comfortabeler is, en/of b) al in het gebouw van de crematie is (in geval van cremieren) (Polspoel 2007, 133).

Uitvaarten anno 2023

Anno 2023 is er sprake van een zekere ‘rituele creativiteit’, die aan het eind van de 20e eeuw in Nederland zichtbaar werd binnen uitvaarten (Venbrux, Heessels en Bolt 2008; Post 2021), en is de reeds genoemde ‘persoonlijke uitvaart’ de standaard. De uitvaart moet weerspiegelen wie de overledene was. Zo vindt de uitvaart bijvoorbeeld plaats in het favoriete café van de overledene (‘hij zat altijd op die kruk aan de bar’) en wordt naar muziek van Guus Meeuwis geluisterd wanneer de overledene fan was van deze Brabantse artiest. We zien de persoonlijke voorkeuren ook terug in bijvoorbeeld de catering na afloop van de uitvaart (‘moeder was dol op Spekkedikken, dus eten we die straks’), of in de bloemen op of rond de kist (‘vader hield van rode rozen’). Door op verschillende manieren aan te sluiten bij wie de overledene was, zijn er op een aantal momenten bij de uitvaart elementen waarin nabestaanden de overledene als het ware kunnen herkennen. In het personaliseren van de uitvaart spelen beelden een steeds grotere rol: PowerPointpresentaties met foto’s uit het leven van de overledene zijn een standaardonderdeel geworden van de uitvaart. Ook filmpjes doen hun intrede. De hoeveelheid elementen die wordt gepersonaliseerd wisselt uiteraard van uitvaart tot uitvaart.

Het personaliseren van een uitvaart krijgt niet alleen vorm door zichtbare elementen, maar ook in het gedachtegoed dat tijdens een uitvaart tot uitdrukking wordt gebracht. Wanneer een overledene zogenoemd ‘eenvoudig’ leefde, zonder al te veel luxe en uitspattingen, dan proberen nabestaanden dat vaak terug te laten komen in de uitvaart. Men kiest dan bijvoorbeeld voor een eenvoudige kist, muziek die vaak klinkt bij uitvaarten, en eenvoudigweg ‘koffie met cake’ na afloop van de uitvaart. Op die manier probeert men aan te sluiten bij de manier waarop de overledene in het leven stond: ‘Zo zou ze het gewild hebben.’

Bij de persoonlijke uitvaart geven nabestaanden vaak aan dat een uitvaart niet ‘te zwaar’ of ‘te droevig’ moet zijn. Daarmee wordt bedoeld dat men niet te veel nadruk wil leggen op het verdriet naar aanleiding van het overlijden van een dierbare, maar dat men het leven van de overledene wil vieren en dat men zich wil troosten met de plezierige herinneringen die worden opgehaald tijdens de uitvaart. In rouwadvertenties zien we dit vaak terug als ‘De dankdienst voor het leven’ of ‘We vieren het leven van’. In de voorbereiding van een uitvaart zoeken nabestaanden vooral naar foto’s, teksten en muziek die troostend zijn of die fijne herinneringen oproepen.

Nauw verweven met de persoonlijke uitvaart is het idee dat iedere uitvaart uniek is. Daarbij wordt uitgegaan van het idee dat ieder mens uniek is, en dat

deze uniciteit ook vorm moet krijgen in een persoonlijke, unieke uitvaart. Tal van uitvaartondernemers en andere uitvaartprofessionals (zoals bloemisten, musici en sprekers) stellen dat zij in staat zijn om de nabestaanden te begeleiden bij het creëren van een unieke uitvaart. Hierbij moet worden opgemerkt dat er sprake is van een duidelijke wisselwerking: enerzijds is er vanuit nabestaanden de vraag naar een persoonlijke, unieke uitvaart; anderzijds bieden de professionals steeds weer nieuwe producten en diensten aan om een uitvaart persoonlijk en uniek te maken. Dit betekent dat de wijze waarop de personalisering plaatsvindt ten dele wordt gestuurd door het aanbod vanuit de uitvaartbranche. Hoewel een uitvaart vaak wordt gekarakteriseerd als persoonlijk en uniek, is de wijze waarop de personalisering tot stand komt dus niet uniek. Uiteraard hoeft dit geen afbreuk te doen aan hoe de nabestaanden een uitvaart ervaren. Tegelijkertijd kan het voor nabestaanden moeilijk zijn dat een persoonlijk en uniek element uit de uitvaart van een dierbare niet exclusief bij deze uitvaart behoort. Toen ik enige jaren geleden tijdens een college sprak over uitvaarten in Nederland, vertelde een student me in de pauze over de uitvaart van haar oma. Er was één liedje dat haar vooral was bijgebleven en dat nu, zo zei ze, echt bij haar oma hoorde en echt ‘van oma’ was. Toen ik haar vroeg om welk liedje het ging, was haar antwoord: ‘Time to Say Goodbye.’ Het was voor haar moeilijk om zich te realiseren dat ‘Time to Say Goodbye’ een van de meest gespeelde liedjes op uitvaarten is: het was immers het liedje van haar oma. Er is dus een zekere spanning tussen de wijze waarop men de uniciteit van een uitvaart of een element van de uitvaart ervaart, en het feit dat datzelfde element ook onderdeel kan zijn van een andere persoonlijke, unieke uitvaart.

Muziek

Uitvaarten zonder muziek zijn eerder uitzondering dan regel in de persoonlijke uitvaart. Welke muziek er klinkt bij een uitvaart wordt veelal bepaald door de nabestaanden, al dan niet in samenspraak met de uitvaartleider en – indien betrokken – een ritueelbegeleider of voorganger. Uitvaartleiders adviseren vaak om aan te sluiten bij de muzikale voorkeur van de overledene en/of de voorkeuren van de nabestaanden. Niet zelden gaan nabestaanden te rade bij de muziekcollectie van de overledene om inspiratie op te doen. Een specifieke, fysieke CD kan herinneringen oproepen aan vervlogen tijden, evenals de muziek die op de CD staat. Ook digitale muzieklijsten die de overledene bij leven heeft samengesteld kunnen worden geraadpleegd. Wanneer men het moeilijk vindt om een keuze te maken uit eigen muziekcollecties – of

hier simpelweg geen interesse in heeft – kan men inspiratie opdoen uit de bestaande Uitvaartmuziek Top 10/50-lijsten. Een simpele online zoektocht bij een uitvaartcoöperatie of -verzorger levert vaak al een lijstje met frequent klinkende uitvaartmuziek, en ook services als YouTube en Spotify bieden tal van afspeellijsten die volgens deze diensten geschikt zijn voor uitvaarten.

Bij uitvaarten in aula's wordt verreweg het grootste deel van de muziek digitaal gespeeld. Tijdens mijn observaties van 44 uitvaarten, klonken in totaal 236 muziekstukken, waarvan slechts 18, verdeeld over 6 uitvaarten, live werden gespeeld (voor een overzicht van deze muziekstukken verwijs ik naar Appendix D in Bruin-Mollenhorst 2021). Hoewel mijn veldwerk geen data bevat van uitvaarten die in kerkgebouwen plaatsvonden, kan worden aangenomen dat in kerken vaker livemuziek is en dat er vaker wordt meegezongen door de aanwezigen (meer over muzikaal repertoire in rooms-katholieke en protestantse uitvaartliturgie, zie Hoondert en Ruessink 2007).

Het aantal muziekstukken dat klinkt tijdens uitvaarten is tevens vrij te bepalen en wordt vaak bepaald in samenspraak met een uitvaartleider en/of voorganger of andere uitvaartspreker. Tijdens mijn observaties van uitvaarten klonken minstens 3 en maximaal 17 muziekstukken. Het aantal muziekstukken is afhankelijk van de beschikbare tijd van de uitvaart, en neemt vaak een groot deel van deze tijd in beslag.

In een eerdere publicatie beschreef ik verschillende functies die muziek kan vervullen bij uitvaarten (Bruin-Mollenhorst 2020). Samenvattend kan worden gesteld dat muziek een rituele functie vervult in het stileren en formaliseren van het begin en eind van de uitvaart en in het afwisselen tussen andere elementen van de uitvaarten, dat zij tevens een functie vervult in het reguleren van emoties, en dat zij een belangrijke rol speelt in het personaliseren van de uitvaart. Het grootste deel van muziek bij uitvaarten staat in het teken van dit personaliseren: het gaat hierbij vaak om de lievelingsmuziek van de overledene of muziek die op andere wijze herinneringen oproept aan het geleefde leven van de overledene. De lievelingsmuziek van de overledene of muziek die herinneringen oproept aan het geleefde leven van de overledene, is geen *l'art pour l'art*, maar staat in dienst van de herinnering aan de overledene. Ondanks dat dit zorgt voor een grote diversiteit aan muzikaal repertoire bij hedendaagse uitvaarten, is er ook een repertoire dat vaak terugkeert bij uitvaarten. Het gaat hier bijvoorbeeld om 'Time to Say Goodbye' van Andrea Bocelli en 'Afscheid nemen bestaat niet' van Marco Borsato. Ook 'Mag ik dan bij jou' van Claudia de Breij en 'Trein naar niemandsland' van Frans Bauer scoorden hoog in de Uitvaartmuziek Top 10-lijstjes van de afgelopen jaren.⁴ De titel van het lied, of (een deel van) de songtekst is gerelateerd aan afscheid,

verdriet, of troost. Het is repertoire dat door veel mensen wordt gekozen wanneer ze zelf geen voorkeur hebben voor een bepaald muziekstuk, maar wel zoeken naar muziek die passend is voor het moment van afscheid nemen.

Ave Maria

Verschillende versies

Wie een willekeurige Uitvaartmuziek Top 10 opent, ziet daarin onder andere Ave Maria genoteerd. Eigenlijk zou hier het meervoud 'Ave Maria's' moeten staan, want het betreft Ave Maria's van verschillende componisten en in verschillende uitvoeringen. In deze secties ga ik kort in op de verschillende teksten van de Ave Maria's en de motivaties van nabestaanden om voor een Ave Maria kiezen. De data die ik hiervoor gebruik zijn afkomstig van een eerder onderzoek naar de rol van het Ave Maria bij uitvaarten (Bruin-Mollenhorst 2019; 2021).

Van de 236 muziekstukken die klonken tijdens de observatie van 44 uitvaarten, klonk 10 maal een Ave Maria (de meeste van de 236 stukken klonken slechts één of twee keer, Bruin-Mollenhorst 2021, Appendix D). Het ging hierbij om verschillende versies van het Ave Maria, gecomponeerd door Bach/Gounod of Schubert, uitgevoerd door Andrea Bocelli, Celine Dion, Maria Callas, Il Divo en André Rieu. Bij uitvaarten zijn de toonzettingen van het Ave Maria door Bach/Gounod en Schubert het meest populair. Het Ave Maria van Bach/Gounod bevat een Latijnse tekst, en hoewel er ook een Duitstalige tekst bestaat op de muziek van Schuberts Ave Maria, klinkt die met de Latijnse tekst het meest bij uitvaarten.

Naast deze Latijnse Ave Maria's klonk ook tweemaal het Ave Maria van de Israëlische singer-songwriter Archinoam Nini (artiestennaam Noa). De toonzetting van dit Ave Maria is die van Bach/Gounod, maar het lied is ingrijpend gewijzigd en in het Engels. De tekst bevat een zekere kritiek, zowel naar Maria als naar de ik-persoon in het lied. Enerzijds bevat de tekst een soort aanklacht, waarin Maria ervan wordt beschuldigd afwezig te zijn; anderzijds bevat de tekst een vorm van zelfkritiek, waarin de ik-persoon kritisch is op zijn/haar eigen gedrag.

Gerelateerd aan het Ave Maria is ook 'Ons Lieve Vrouwke' van Lya de Haas. Ook dit lied klonk tweemaal. De tekst van 'Ons lieve Vrouwke' gaat zowel over het gebruik van het Ave Maria (Weesgegroet), als dat het ook elementen van het Ave Maria in zich heeft: het vertelt over de momenten waarop het Weesgegroet wordt gebeden én het roept Maria op om te bidden voor 'ons'.

De toonzetting is geheel anders dan de hier eerder beschreven Ave Maria's en is speciaal voor 'Ons lieve Vrouwke' geschreven. Opvallend aan 'Ons lieve Vrouwke' is het Brabantse dialect en de expliciete verwijzingen naar beelden van Maria en rituelen waarin Maria een rol speelt: een Weesgegroet bidden; bij een beeld van Maria zitten; en een kaars bij een Mariabeeld plaatsen. In Tabel 1 zijn de teksten van de verschillende Ave Maria's weergegeven. Tevens geef ik de tekst van het Weesgegroet weer, de vertaling van het Latijnse Ave Maria, en een bekend gebed.

Tabel 1 Ave Maria – verschillende teksten

Nederlandse Weesgegroet	Latijn (Bach/Gounod; Schubert)	Noa	Ons lieve Vrouwke
<p>Wees gegroet, Maria, vol van genade, de Heer is met u. Gij zijt de gezegende onder de vrouwen en gezegend is Jezus, de vrucht van uw schoot. Heilige Maria, Moeder van God, bid voor ons, zondaars, nu en in het uur van onze dood. Amen.</p>	<p>Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum; benedicta tu in mulieribus, et benedictus fructus ventris tui, Iesus. Sancta Maria, Mater Dei, ora pro nobis peccatoribus nunc et in hora mortis nostrae. Amen.</p>	<p>Ave Maria Where have you been hiding? Don't you know we need you Things are looking pretty bad down here I know that there is beauty Gentleness and laughter These are things you always stood for Help us find them too <i>Refrain:</i> Hey, there Maria! Santa Maria, Maria May I take a liberty And say that it's a shame to me Not to live in harmony We're all just hoping someone will step forward singing Amen, Amen Ave Maria Where have you been hiding? Don't you know we need you? Things are looking pretty bad down here I know you hear the fighting See the torch we're lighting On our quest for peace and freedom Help us see this through <i>Refrain</i></p>	<p>Heel de wereld die kent het beeld van ons lieve vrouwke. In Den Bosch, de Sint Jan, in Lourdes, bij ons op het schouwke. En verlies ik soms efkes de moed, dan vouw ik m'n handen, bid dan zachtjes een 'Wees Gegroet', lat een kèrske branden. Bid vur ons lieve vrouwke, Ave Maria. Moeder van alle minsen en òk van jou en van mèn. Lat mèn hier efkes zitten, Ave Maria. Bij uw beeld en de bloemen, efkes veilig zèn. Elk bruidspaar hi daor een woord van trouw gegeven. Mè de kars nar Maria en vraagt samen hur zegen. Lieve vrouw, gift ons kracht, wil ons helpen in moeilijke tijden. Bid vur ons, sta ons bij, wil ons steeds in 't leven beg'leiden. Bid vur ons lieve vrouwke, Ave Maria. Moeder van alle minsen en òk van jou en van mèn. Lat mèn hier efkes zitten, Ave Maria. Bij uw beeld en de bloemen, efkes veilig zèn.</p>

Motivaties

Uit interviews met zowel nabestaanden die betrokken waren bij de voorbereiding van een uitvaart als diverse uitvaartprofessionals (ritueelbegeleiders, uitvaartleiders, voorgangers) bleek dat de motivaties om een Ave Maria te kiezen als uitvaartmuziek zeer divers zijn. Op basis van deze interviews onderscheidde ik vier categorieën: Ave Maria als uiting van ‘ons christelijk geloof’; Ave Maria als uiting van het christelijk geloof van de overledene; Ave Maria als een mooi lied; Ave Maria als uitvaartlied (zie ook Bruin-Mollenhorst 2019).

Ten eerste wordt het Ave Maria gekozen om uitdrukking te geven aan de christelijke identiteit van de overledene en de nabestaanden. Het Ave Maria kan zowel klinken in een uitvaart waarin meer christelijke elementen zijn, als in een uitvaart waarin het lied het enige christelijke element is.⁵ Het getoonzette Ave Maria kan, maar hoeft niet een vervanging te zijn van het gesproken Weesgegroet: beide kunnen een plaats vinden in een uitvaart. Hoe dit in de praktijk vorm krijgt, is afhankelijk van de wensen van de nabestaanden en de voorganger die de uitvaart leidt.

Een tweede motivatie om naar een Ave Maria te luisteren bij een uitvaart, is om uitdrukking te geven aan de christelijke identiteit van de overledene. Deze tweede motivatie onderscheidt zich van de eerste, doordat in deze tweede motivatie de nabestaanden zich niet als christelijk identificeren. Dat wil zeggen: de nabestaanden zien het Ave Maria wel als een christelijk lied, maar omdat ze zelf niet christelijk zijn, gebruiken ze het lied niet om hun eigen christelijke identiteit ermee uit te drukken. Het Ave Maria wordt gekoppeld aan de christelijke identiteit van de overledene: ‘we luisteren naar het Ave Maria, een gebed dat voor haar heel belangrijk was’. Het wordt op deze manier een lied dat voornamelijk bijdraagt aan het personaliseren van de uitvaart. Tijdens mijn observaties van uitvaarten, woonde ik een uitvaart bij van een Brabantse mevrouw voor wie Maria heel belangrijk was. ‘Ons lieve Vrouwke’ was daardoor niet alleen verbonden met de christelijke identiteit van de overledene, maar ook met het ‘Brabander zijn’.

Hoewel het Weesgegroet meer geassocieerd wordt met, en een plek heeft in de Rooms-Katholieke Kerk en niet binnen de Protestantse Kerk, klinkt het getoonzette Ave Maria ook bij uitvaarten van protestantse overledenen. Een muzikale variant kan een uitkomst zijn wanneer nabestaanden worstelen met het al dan niet opnemen van een of meer christelijk elementen in de uitvaart. Door te luisteren naar een muzikaal Ave Maria, klinkt er wel een Ave Maria en is er toch een christelijk element, maar wordt het niet als een

gebed uitgesproken. Voor veel nabestaanden is een Ave Maria een goede optie om ‘toch iets christelijks’ in de uitvaart te hebben.

Een derde motivatie om naar het Ave Maria te luisteren betreft de muzikale voorkeur van de overledene: de overledene vond bijvoorbeeld het Ave Maria van Bach/Gounod prachtig en wilde het graag op de uitvaart laten klinken (hoewel de muzikale voorkeur van nabestaanden ook een rol kan spelen bij het kiezen voor uitvaartmuziek, werden deze in de interviews niet genoemd wanneer het ging om de keuze voor een Ave Maria). Hierbij gaat het om de klank van het Ave Maria en niet om de christelijke achtergrond van het lied.

In de vierde en laatste categorie wordt het Ave Maria gekozen omdat het volgens de nabestaanden bij een uitvaart hoort. Zij horen het Ave Maria uitsluitend bij uitvaarten en vinden dat het lied ‘er nu eenmaal bij hoort’, net zoals een laatste groet bij de kist ‘erbij hoort’. Voor deze mensen komt het Ave Maria niet uit een christelijke context, maar uit een funeraire context.

Uiteraard kunnen de verschillende motivaties voor een Ave Maria overlappen, bijvoorbeeld wanneer naar het Ave Maria wordt geluisterd wanneer men het zowel een mooi stuk klassieke muziek vindt als dat het voor de overledene een belangrijk christelijk lied was. Hierbij moet uiteraard ook worden opgemerkt dat de motivaties voor een Ave Maria kunnen verschillen van persoon tot persoon. Hoewel ik spreek van ‘de nabestaanden’, kunnen er binnen deze groep uiteraard verschillende motivaties voor een Ave Maria zijn.

Opvallend in deze categorisering is dat in de eerste en in mindere mate in de tweede categorie de christelijke tekst van belang lijkt te zijn, terwijl dat in de derde en vierde categorie niet meer het geval is. Dit sluit aan bij eerder onderzoek, waaruit bleek dat de kracht van woorden bij uitvaarten niet alleen schuilt in linguïstische dimensies, maar ook in sociale (herinneringen oproepen) en emotionele (emoties reguleren) dimensies (Bailey en Walter 2016; zie ook Bruin-Mollenhorst 2020).

De speelruimte van het Ave Maria

In dit artikel is duidelijk geworden dat er een brede waaier aan motivaties ten grondslag ligt aan de populariteit van een Ave Maria tijdens een persoonlijke uitvaart. Een Ave Maria wordt niet altijd gekozen omdat het een christelijk lied is, maar ook omdat het ‘bij oma hoort’, omdat het ‘een mooi lied is’, of ‘omdat het bij een uitvaart hoort’. Het Ave Maria heeft zich als het ware – letterlijk en figuurlijk – losgezongen van een exclusief christelijke context.

In de context van een seculariserende uitvaartcultuur en persoonlijke uitvaarten, biedt het Ave Maria dus een zekere speelruimte. Enerzijds zagen we die in de verschillende teksten: in het Ave Maria van Noa zagen we een zekere ‘aanklacht’ omdat Maria afwezig leek te zijn, terwijl ‘Ons lieve Vrouwke’ juist veel meer de rol van het Ave Maria in het Brabantse leven benoemd. De verschillende versies van het Ave Maria bieden speelruimte om te kiezen voor een versie die het meest passend is. Anderzijds zien we het in verschillende toonzettingen: de muziek gecomponeerd door Bach/Gounod heeft een heel andere *sound* dan ‘Ons Lieve Vrouwke’. De verschillende versies van Ave Maria’s (om nog maar te zwijgen van de talloze uitvoeringen door verschillende musici) bieden ruimte voor muzikale voorkeuren.

De speelruimte die in dit onderzoek echter het duidelijkst naar voren kwam, ligt op het grensvlak van een seculariserende uitvaartcultuur en de persoonlijke uitvaart: wanneer nabestaanden worstelen met de christelijke identiteit van de overledene omdat ze zichzelf niet als christelijk identificeren (zoals in de hierboven beschreven tweede categorie van motivaties), kan het Ave Maria een voor de nabestaanden acceptabele manier zijn om uitdrukking te geven aan de christelijke identiteit van de overledene. Enerzijds wordt er zo tóch nog een link met het christendom gelegd, terwijl het anderzijds ook in dienst staat van het personaliseren van een uitvaart. Het ‘briefje van oma’ uit het openingsvignette van dit artikel zou zomaar beantwoord kunnen worden met een Ave Maria – in welke versie dan ook.

Het is aan de uitvaartleiders, -sprekers, ritueelbegeleiders of andere voorgangers om de nabestaanden bij de voorbereiding van een uitvaart al bij de hand te nemen en te laten zien hoe muziek een zekere speelruimte kan bieden, zeker wanneer het ‘briefje van oma’ families voor moeilijke keuzes stelt wanneer de wensen van de overledene niet overeenkomen met de wensen van de nabestaanden. In de uitvaartbranche en in de kerkelijke opleidingen – en daarbuiten – ligt een taak om hier verder over na te denken, om mensen hierin te trainen, en om de speelruimte te benutten.

Noten

- 1 Met 'nabestaanden' bedoel ik in dit artikel, tenzij anders vermeld, de beperkte kring van nabestaanden die direct betrokken is bij de uitvaart.
- 2 Hoewel het veldwerk uit eerder onderzoek komt, is er een duidelijk onderscheid tussen eerdere publicaties en het huidige artikel. In eerdere publicaties werd het Ave Maria tezamen met muzikaal uitvaartrepertoire waarin de woorden hemel en engel voorkomen, begrepen vanuit rouwtheorie en de rol die dit repertoire speelt bij een zogenaamde *continuing bond*. In het huidige artikel wordt de populariteit van het Ave Maria begrepen vanuit een seculariserende en individualiserende uitvaartcultuur, en wordt het begrip 'speelruimte' geïntroduceerd.
- 3 Zie <https://lvc-online.nl/cremeren-in-nl/aantallen/> (geraadpleegd 26 juli 2023).
- 4 Zie bijvoorbeeld de Monuta Uitvaartmuziek Top 10, <https://www.monuta.nl/uitvaart/mogelijkheden-bij-een-uitvaart/uitvaartmuziek/>; of de DELA uitvaartmuziek Top 100, <https://www.dela.nl/inspiratie/dit-is-onze-uitvaartmuziek-top-100> (geraadpleegd 26 juli 2023).
- 5 Of, wanneer en door wie een uitvaart christelijk of kerkelijk genoemd wordt, is voor dit artikel niet relevant.

Literatuur

- Adamson, Sue, en Margaret Holloway. 2012. "‘A Sound Track of Your Life’: Music in Contemporary UK Funerals." *OMEGA* 65, no. 1: 33-54.
- Bailey, Tara, en Tony Walter. 2016. "Funerals Against Death." *Mortality* 21, no.2: 149-66. <https://doi.org/10.1080/13576275.2015.1071344>.
- Bruin-Mollenhorst, Janieke. 2019. "Funeral Music between Heaven and Earth." In *Music and Death: Interdisciplinary Readings and Perspectives (Emerald Interdisciplinary Connexions)*, geredigeerd door Marie J. Bennet en David Gracon, 7-18. Bingley: Emerald Publishing Limited.
- Bruin-Mollenhorst, Janieke. 2020. "The Musical Eulogy and Other Functions of Funeral Music." *OMEGA* 82, no. 1: 25-41. <https://doi.org/10.1177/003022281879999>.
- Bruin-Mollenhorst, Janieke. 2021. *Time to Say Goodbye? A Study on Music, Ritual and Death in the Netherlands*. Amsterdam/Groningen: Institute for Ritual and Liturgical Studies/Centre for Religion and Heritage. <https://doi.org/10.21827/61a0dac79b61>.
- Cappers, Wim. 2012. *Aan deze zijde van de dood. Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010*. Arnhem.
- Caswell, Glenys. 2011. "Beyond Words: Some Uses of Music in the Funeral Setting." *OMEGA* 64, no. 4: 319-34. <https://doi.org/10.2190/OM.64.4>.
- Garrido, Sandra, en Jane W. Davidson. 2016. "The Modern Funeral and Music for Celebration: Part I, II." In *Music and Mourning*, geredigeerd door Jane W. Davidson en Sandra Garrido, 9-31. Oxon/New York: Routledge.

- Hoondert, Martin J.M., en Wim Ruessink. 2007. "Muzikale vormgeving van de rooms-katholieke en protestantse uitvaartliturgie." In *Vaarwel: Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen*, geredigeerd door Louis van Tongeren, 55-75. Kampen: Gooi en Sticht.
- Mathijssen, Brenda. 2013. "Pastors and relatives. Enacting Protestant and Catholic funeral liturgies in the Netherlands." In *Changing European Death Ways*, geredigeerd door Eric Venbrux, Thomas Quartier, Claudia Venhorst en Brenda Mathijssen, 213-39. Munster: LIT Verlag.
- Mathijssen, Brenda. 2017. "Zin- en Vormgeven aan de Dood." *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 33: 92-104.
- Mathijssen, Brenda, en Claudia Venhorst. 2019. *Funerary practices in the Netherlands*. Bingley: Emerald Publishing Limited.
- Polspoel, Arthur. 2007. "De pastorale betekenis van de uitvaart in een geseculariseerde samenleving." In *Vaarwel: Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen*, geredigeerd door Louis van Tongeren, 127-45. Kampen: Gooi en Sticht.
- Post, Paul. 2021. *Rituelen: Theorie en praktijk in kort bestek*. Almere: Parthenon.
- Tongeren, Louis van, red. 2007. *Vaarwel: Verschuivingen in vormgeving en duiding van uitvaartrituelen*. Kampen: Gooi en Sticht.
- Venbrux, Eric, Janneke Peelen en Marga Altena. 2009. "Going Dutch: Individualisation, secularisation and changes in death rites." *Mortality* 14, no. 2: 97-101. <https://doi.org/10.1080/13576270902807508>.
- Venbrux, Eric, Meike Heessels en Sophie Bolt. 2008. *Rituele creativiteit: Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*. Zoetermeer: Meinema.
- Venhorst, Claudia, en Brenda Mathijssen. 2017. *DOOD: Wegwijs in de Nederlandse uitvaartcultuur*. Almere: Parthenon.

Boekbesprekingen

Koehler, Benedikt, red. 2023. *Faith in Markets? Abrahamic Religion and Economics*. Londen: The Institute of Economic Affairs/London Publishing Partnership, pp. 260. ISBN 9780255368247. Digitale versie: <https://iea.org.uk/wp-content/uploads/2023/06/Faith-in-Markets-Interactive.pdf>.

Faith in Markets (2023) is een verzamelwerk van verschillende bijdragen onder redactie van Benedikt Koehler. De auteur is verbonden aan The Institute of Economic Affairs (IEA), dat ook mee in staat voor de publicatie. Het betreft hier een Britse denktank die zich vooral toespitst op de vrije markteconomie. In die zin is het meteen duidelijk in welke denktraditie we deze publicatie kunnen kaderen. Het boek is zowel te koop in een gedrukte versie alsook gratis digitaal te downloaden op de website van het IEA. In dit werk argumenteren verschillende auteurs dat het vrije marktdenken terug te voeren is tot de oorsprong van de drie grote monotheïstische godsdiensten, de *Abrahamic religions*: het christendom, het jodendom en de islam. Zij doen dit telkens vanuit één bepaalde traditie.

In het eerste hoofdstuk betoogt Nima Sanandaji dat de vrije markt, individuele vrijheid en een beperkt overheidsapparaat foutief worden voorgesteld als moderne concepten die hun oorsprong in de westerse wereld vinden. De auteur biedt een interessant perspectief, waarbij hij 4.000 jaar teruggaat in de tijd. Zo behandelt hij de vrije markteconomie in het antieke Perzië alsook in China en India. Voorts heeft hij het over de industriële revolutie in het Midden-Oosten. Hij ziet het westerse kapitalisme als een continuering van het oosterse kapitalisme. In zijn bijdrage gebruikt Sanandaji tal van bronnen, waaronder literaire geschriften. Dit hoofdstuk vormt een zeer inzichtelijke aanloop naar de bespreking van de drie abrahamitische religies.

Dit wordt gevolgd door een hoofdstuk over de economie in de verhalen van Mozes door de redacteur Benedikt Koehler. Hij merkt een onderscheid op tussen de Israëlitische economie voor en na Mozes: van een nomadenbestaan naar economische normen met betrekking tot het bezit van land, welzijn en handel. Interessant daarbij is dat de Israëlieten hun economische modellen blijkbaar verbonden met de theologie, dit in tegenstelling tot de Grieken. Een zwakker punt in deze bijdrage is de afwezigheid van een historisch-kritische exegese in de analyses van bijbelteksten. Koehler stelt dat de vraag of de economische stellingen geponeerd werden door Mozes zelf of in zijn mond gelegd werden niet relevant is voor zijn artikel. Deze opmerking is grotendeels terecht, maar het heeft toch een impact op de tijdschets en het innovatieve van deze economische gedachte. Verder kan men zich afvragen of de *King James* bijbelvertaling, waaruit de auteur citeert, de meest accurate vertaling is voor hedendaags academisch onderzoek. Globaal betreft het echter een boeiend en goed opgezet hoofdstuk.

In een volgend hoofdstuk bespreekt Benedikt Koehler het idee van eigendomsrechten bij Mohammed. Zo legt hij het verband tussen de *waqfs* (islamitische instituten die in welzijn voorzien) en het sociale middenveld. In zijn bijdrage behandelt Koehler de gelijkenissen en verschillen tussen *waqfs* en *zakat* (verplichte aalmoes). Verder argumenteert de auteur dat er binnen de islam al een sociaal middenveld werd ontwikkeld ten tijde van Mohammed. In het christelijke Europa van de 13de eeuw kregen de *waqfs* vorm in fondsen. De *waqfs* kwamen onder andere moskeeën, scholen, ziekenhuizen en woonzorgcentra ten goede. Daarin hebben volgens Koehler ook vrouwen een belangrijke rol gespeeld.

Hierna bespreekt Benedikt Koehler eigendomsrechten in het vroege en middeleeuwse christendom. Hij spreekt hierin tegen dat het vroege christendom niet geïnteresseerd zou zijn in sociale hervormingen, aangezien het een pionier was in eigendomsrechten en armenzorg. Christenen benaderden, zo argumenteert Koehler, welzijn op manieren die nieuw waren voor de Romeinen, die eerder redeneerden vanuit een eigen grootsheid. Koehler bespreekt dit thema vanuit Tertullianus van Carthago (ca. 155-ca. 240), Ambrosius van Milaan (ca. 340-ca. 397) en Johannes Chrysostomus (347-407). Vervolgens staat hij stil bij het middeleeuwse christendom vanuit Franciscus van Assisi (1181/2-1226) en paus Johannes XXII (1244-1334). Deze laatste maakte eigendomsrechten deel van de katholieke doctrine. Evenals in zijn bespreking van de verhalen rond Mozes, ontbreekt echter een historisch-kritische analyse van de teksten. En die is wel nodig om te achterhalen of er latere toevoegingen aangebracht zijn in historische teksten. Wel interessant is de wijze waarop Koehler een courante thesis, dat het vroege christendom niet geïnteresseerd was in sociale hervormingen, weerlegt aan de hand van historische bronteksten.

Vervolgens bespreken Esa Mangeloja en Tomi Ovaska *Utopia* van Thomas More (1516). In *Utopia* vinden we het idee van ‘algemeen bezit’ (*common property*) terug. Dit was een courant gebruik onder de eerste christenen in Jeruzalem, dat na de geografische uitbreiding van het christendom uitdoofde, om weer opgepikt te worden door More. Er is discussie onder commentatoren of *Utopia* een ideale samenleving schetst dan wel een parodie. More’s interpretatie van algemeen bezit is volgens de auteurs niet hetzelfde als een socialistische economie, maar haalt haar kracht uit een theocratische orde. Religie en economie zijn hier dus verbonden in de werking van maatschappelijke instellingen. In hun bijdrage bespreken beide auteurs dan ook zowel de theologie als de economie in *Utopia*. Een zwakte van deze bijdrage is een onvoldoende heldere onderscheiding tussen socialisme en communisme. Het vrije marktdenken wordt dan weer vlug gematigde of zelfs wenselijke eigenschappen aangemeten, zoals democratie. Dit creëert een oneerlijke vergelijking tussen beide economische theorieën en de weinig verrassende conclusie dat het vrije marktdenken zich beter aanpast en dus duurzamer is dan het socialisme. De schema’s die *Utopia* vergelijken met het kapitalisme en het socialisme ogen wat simplistisch. Vervolgens wordt het economische systeem in *Utopia*, onder voorwaarden, als duurzamer beschouwd dan het socialisme. Echter, het economische model van *Utopia* (alook

het potentiële succes daarvan) is onlosmakelijk verbonden met religie. In samenlevingen waar de maatschappelijke relevantie van religie lijkt af te nemen, kan men zich echter duurzaamheidsvragen stellen bij een economisch model dat onlosmakelijk verbonden is met religie.

In een volgend hoofdstuk analyseert David Conway het jodendom en het liberalisme. Daarin wijst hij onder meer op het voor die tijd liberale karakter van het oude Israël. Daarbij analyseert de auteur zowel de Pentateuch (de eerste vijf boeken van de Tenach) alsook de latere rabbijnse leer. Voor het liberalisme onderscheidt hij drie vormen: liberarisme, klassiek liberalisme en sociaal liberalisme. Vervolgens argumenteert de auteur dat het jodendom het meest overeenkomt met het klassiek liberalisme. Over het algemeen voert de Conway een degelijk en inzichtelijk betoog. Jammer is wel dat hij initieel aankondigt dat hij zal onderzoeken met welke vorm van liberalisme het jodendom het meest overeenkomt, om vervolgens te schrijven dat hij zal trachten te argumenteren dat het jodendom het meest overeenkomt met het klassiek liberalisme. Hij doet dit echter wel op overtuigende wijze. Ook interessant is dat de auteur de hedendaagse relevantie van deze overeenkomsten behandelt.

Hierna biedt Martin Rhonheimer een katholiek perspectief op sociale rechtvaardigheid. Hij stelt terecht dat de terminologie ‘sociale rechtvaardigheid’ voortdurend gebruikt wordt, maar zelden wordt gedefinieerd. De populariteit van deze term, zo stelt hij, ligt wellicht in het feit dat ongelijkheid niet langer gezien wordt als godgegeven of opgelegd door de natuur, maar als iets dat veroorzaakt wordt door mensen. Rhonheimer argumenteert vervolgens dat er toch vaak onwetendheid heerst ten aanzien van de echte oorzaken van ongelijkheid, zoals schaarste van bronnen. Vaak wordt sociale gelijkheid gelijkgesteld aan distributieve rechtvaardigheid. In zijn bijdrage staat Rhonheimer uitgebreid stil bij de kritiek op sociale rechtvaardigheid door de liberale econoom Friedrich Hayek. Interessant is hoe Rhonheimer argumenteert dat de ‘markt’ op zich niet onrechtvaardig kan zijn, maar dat institutionele en juridische kaders van een samenleving wel tot een onrechtvaardige uitkomst kunnen leiden. Vervolgens behandelt hij de sociale rechtvaardigheid in de katholieke sociale doctrine. In zijn bijdrage argumenteert de auteur in hoofdzaak dat distributieve rechtvaardigheid oplossingen biedt voor de armsten op middellange termijn, maar juist problematisch is op lange termijn. Zo kan het op korte termijn een betere financiële situatie voor deze groep mogelijk maken, maar creëert een dergelijk beleid niet noodzakelijk kansen voor de armsten op de lange termijn. Hij maakt tevens het punt dat het belangrijk is dat alle burgers zich verantwoordelijk voelen voor het algemeen welzijn, en het niet gewoon delegeren aan de staat. Het betreft hier een uitstekend uitgewerkt bijdrage.

Tot slot schrijft Ali Salman over het libertaire karakter van de islamitische economie. De auteur maakt daarbij gebruik van de Koran, hadith, fiqh en argumenten van islamitische economen en geleerden uit de twintigste eeuw. Hij werkt daarbij hoofdzakelijk rond

de thema's 'economische vrijheid' en 'sociale rechtvaardigheid'. Daarbij argumenteert Salman dat in de economie het doel van rechtvaardigheid grotendeels bereikt wordt door vrijheid veilig te stellen. Wanneer het gaat over economie en islam analyseert de auteur de volgende thema's: vrijwillige uitwisseling, aanvaarding van ongelijkheid als een goddelijk plan, heiligheid van eigendomsrechten, vrije handel, prijscontrole, winst en welvaartscreatie, consumentenbescherming en het afdwingen van contracten, economische vrijheid en welzijn. Verder gaat Salman in op de vragen of een islamitische economie uitgaat van planmatig handelen (uitgaand van een centrale planning) dan wel van de vrije markt, alsook of de markt verantwoordelijk kan gesteld worden voor distributieve rechtvaardigheid. Tot slot schenkt de auteur nog aandacht aan moraliteit op individueel niveau.

Globaal is *Faith in Markets* een erg interessant boek, in die zin dat het vrije marktdenken wordt behandeld in de drie grote monotheïstische religies. Daarmee heeft de redacteur, Benedikt Koehler, mooi werk verricht. De analyses gebeuren op een erg toegankelijke wijze. De argumenten zijn doorgaans helder uitgewerkt en degelijk gefundeerd. Er zit ook een duidelijke structuur in de hoofdstukken. Wel moet worden opgemerkt dat er toch een niveauverschil zit in de verschillende bijdragen. Tevens vertrekken de meeste hoofdstukken veeleer vanuit een zoektocht naar economisch liberalisme in de monotheïstische religies dan wel vanuit de open vraag welke economische traditie nu het dichtst bij een religie ligt. Daar moeten we uiteraard meteen de nuance bijplaatsen dat elke religieuze traditie meerdere economische modellen raakt. Samenvattend kunnen we stellen dat het boek zeker het lezen waard is wanneer men geïnteresseerd is in het thema religie en economie vanuit een economisch liberaal oogpunt.

Jeroen Jans
(Radboud Universiteit Nijmegen)

Hemel, Ernst van den, Oscar Saleminck† en Irene Stengs, red. 2022. *Managing Sacralities. Competing and Converging Claims of Religious Heritage*. Berghahn Books, pp. 280. ISBN 9781800736177. doi: <https://doi.org/10.3167/9781800736177> (open access).

De redactie heeft met *Managing Sacralities* een intrigerende titel gegeven aan deze bundel met casestudies over de dynamiek rond religieus erfgoed. De publicatie vloeit voort uit het Europese onderzoeksproject HERILIGION (The Heritagization of Religion and the Sacralization of Heritage in Contemporary Europe), dat mogelijk werd gemaakt door Humanities in the European Research Area (HERA). Dankzij bijdragen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en het Meertens Instituut waar twee van de redacteuren aan verbonden zijn, is de uitgave *open access* beschikbaar. Ook museale instituten hebben bijgedragen aan dit onderzoeksproject; voor Nederland betreft dat het Museum Catharijneconvent.

Managing Sacralities is uiteraard geen *how-to* boek over hoe ‘sacralities’ te managen zouden kunnen zijn. Maar wel een boek waarin de onderzoekers in hun studie naar de omgang met religieus en cultureel erfgoed aandacht hebben voor de vele besluiten en interventies die ze daar aantreffen. De titel legt nadruk op de keuzes, de belangen en de agenda’s van de belanghebbenden in het vaak gecompliceerde sociale en politieke veld rond het erfgoed. In dit boek zijn tien compacte etnografische casestudies gebundeld vanuit een overkoepelende vraagstelling: wat gebeurt er als plaatsen, objecten en praktijken die als religieus worden gezien, cultureel erfgoed worden? Wie zijn er betrokken bij het management van deze plaatsen, objecten en praktijken?

De casestudies betreffen voorbeelden uit vijf landen waarin religie in aanraking komt met de dominantie van een liberale ideologie en/of met een duidelijke positie die de staat inneemt t.a.v. religieuze kwesties. Het gaat om het Verenigd Koninkrijk, Denemarken, Polen, Portugal en Nederland. Opvallend is dat zolang iets als religieus wordt gezien, de staat zich vanwege de vrijheid van godsdienst afhoudend opstelt. Maar zodra iets bestempeld wordt als ‘cultureel erfgoed’, zijn alle ogen juist gericht op de staat en wordt van de staat verwacht dat hij de bescherming ervan op zich neemt (p. 3). De georganiseerde vormen van religie verliezen aan kracht, maar de vragen naar identiteit en ‘belonging’ zijn er niet minder om. Veranderingen in gebruik en beheer van religieus erfgoed roepen vragen op: wie of wat hoort erbij, wat verdient steun, wie bepaalt wat een bepaald stadsgezicht in het verleden heeft betekend, wat het nu betekent en wat het in de toekomst zal zijn (p. 4)?

De onderzoekers verbinden sacraliteit niet zonder meer met alleen religie, maar brengen nadrukkelijk naar voren dat er in het veld van cultureel erfgoed ook seculiere vormen van sacraliteit zijn aan te treffen. Wat nu vaak als cultureel erfgoed wordt gezien door de toekenning van een UNESCO-status of anderszins, is vaak erfgoed dat voorheen religieus erfgoed was of – niet onbelangrijk – dat dit misschien nog steeds zo is. Dat roept vragen op over de aard van de sacraliteit, als er kennelijk sprake kan zijn van een meervoud aan

sacraliteiten. Lezers zullen in vrijwel elke casestudie snel te overtuigen zijn dat er inderdaad sprake is van wat de auteurs aanduiden als een meervoud aan sacraliteiten, vooral als dat wordt opgevat als meerdere claims op sacraliteit. In de casestudies wordt van de betreffende plaatsen, objecten en praktijken historisch, geografisch, politiek, etc. nagegaan hoe ze tot cultureel erfgoed zijn geworden. Eigenaren en beheerders presenteren erfgoed op een bepaalde manier, maar sommige groepen bezoekers laten zien dat ze eigen opvattingen hebben die van die framing af kunnen wijken. Dat kan uitlopen op confrontaties van groepen met uitgesproken verschillende wereldbeelden, zoals in het geval van de Wawel heuvel in Polen. Anna Niedźwieź vermeldt in haar bijdrage dat daar mensen komen om de kracht van een aarde-chakra te voelen, tussen het kasteel en de kathedraal. In de ogen van de beheerders zijn dat heidense praktijken. De auteur noemt hen ‘the Wawel chakra energy drawers’ (p. 116). De beheerders probeerden hen expliciet als occultisten neer te zetten (p. 120). Wrijving kan ook in subtielere vormen zichtbaar zijn. Bij de vele uitvoeringen van de Mattheüs Passion in Nederland gaat het soms om het reguleren van gedrag, zoals wel of niet applaudisseren. Ernst van den Hemel beschrijft enkele ‘slightly akward moments’ die hij aantreft bij uitvoeringen daarvan. Aan de hand van zijn voorbeelden laat hij zien dat *heritagization* gepaard kan gaan met zowel secularisatie als met sacralisatie (p. 224). Dit type erfgoed is voor de een (vooral) religieus terwijl het voor de ander (vooral) cultureel kan zijn. Ook de context speelt mee: klinkt de muziek in een kerkgebouw of in een concertzaal?

De casestudies worden voorafgegaan door een beschouwing van de redacteuren en afgesloten met een nawoord (“Heritage as management of sacralities”), geschreven door Oscar Salemink.¹ Hij verbindt de casestudies met plaatsen van werelderfgoed in Parijs, Cordoba en Istanbul die volgens hem gekenmerkt worden door ‘highly politicized events’ (p. 254). Hij ziet dat vooral UNESCO-sites gekenmerkt worden door een soort sacralisering vanuit seculiere principes, met name door ‘humaniteit’ centraal te stellen (p. 257). Salemink stelt dat de spanningen die zich voordoen in de verschillende waarderingen van erfgoed altijd om management vragen. Hij schetst kort enkele tactieken die hij aantreft in de casestudies (p. 256).

De onderzoekers zijn op zoek naar de wrijving tussen groepen belanghebbenden en analyseren de interacties daartussen. Welke legitimaties treffen ze aan; hoe presenteren eigenaren en bezoekers het erfgoed; wat is de dynamiek in de geschiedenis van een plaats of een object; welke verschuivingen treffen ze aan, bijvoorbeeld door politieke, sociale en religieuze invloeden? Dat wordt allemaal gecomprimeerd weergegeven bij goed gekozen voorbeelden. In elk van de casestudies komen de actoren, hun belangen en de kenmerken van het betreffende erfgoed zelf samen. Hun analyse baseren de onderzoekers op nauwkeurig ethnografische studie. Wat goed naar voren komt, is de sterke invloed van de kerk-staat verhouding in elk van de beschreven landen. Soms speelt een specifiek begrip een rol, zoals in de Portugese context het begrip ‘lusotropicalisme’, een specifiek koloniaal

narratief over Portugese identiteit. Ik zocht naar veelzeggende conclusies, maar die zijn zo talrijk en specifiek, dat het me nuttiger leek om een voorbeeld te geven van een conclusie.

Een van de historische redenen dat het concept van erfgoed niet losgezien kan worden van dat van religie, is dat het, paradoxaal genoeg, de secularisatie was die de impuls gaf tot de opbouw van een grote erfgoedcollectie die voortkwam uit het teloor gaan van religieuze ordes en het nationaliseren van hun eigendommen (losjes vertaald, in het hoofdstuk van Maria Cardeira da Silva en Clara Saraiva, “Curating Culture and Religion: Lusotropicalism and the Management of Heritage in Portugal,” p. 176).

Ik haal dit fragment aan omdat ik het exemplarisch vind voor het type verbindingen waar de auteurs de vinger op leggen en de lezers meenemen in hun analyses. Met hun expliciete interesse in de machtsverhoudingen tussen groepen eigenaren en gebruikers en hun instituten, waaronder geloofsgemeenschappen, dragen ze bij aan de verdere ontwikkeling van zowel de religiestudies als de erfgoedstudies. Daarbij komt dat deze etnografische studies ook oefeningen zijn in interdisciplinariteit.

Het boek had naast alle rijke inhoud, wel baat gehad bij wat meer beeldmateriaal. Als ik nog iets mag noemen wat me verraste, dan is het dat de voorbeschouwing begon met een voorbeeld uit de Oude Kerk in Amsterdam. Ik had in een blog beschreven welke spanningen ik daar aantrof toen spraakmakende tentoonstellingen (in 2019 en daarvoor) veel gevolgen hadden voor de gang van zaken tijdens kerkdiensten. Het blog werd door de auteurs aangehaald als opmaat voor de vraagstukken die in het onderzoek centraal stonden. Het toont ook dat de soms spannende dynamiek rond cultureel en/of religieus erfgoed op veel plaatsen te vinden is.

Elza Kuyk
(Vrije Universiteit Amsterdam)

Noot

- 1 Van Oscar Saleminck moet helaas gemeld worden dat hij op 23 september 2023 is overleden.

Kuyk, Elza. 2023. *Tussen erfgoed en eredienst. Meervoudig gebruik van vier monumentale stadskerken*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 280. ISBN 9789463726092.

In de week dat het Kabinet Rutte IV over de asielzoekerskwestie viel, leverde de postbode bij mij het recensie-exemplaar af van het boek *Tussen erfgoed en eredienst* van Elza Kuyk. Het boek handelt over de dilemma's die meervoudig gebruik van oude monumentale stadskerken met zich meebrengen. En al lezende becroop mij steeds vaker het gevoel dat de actuele politieke discussie over asielzoekers de nodige raakvlakken heeft met hoe partijen met elkaar omgaan als er meer dan één gebruiker is in een kerk. Enerzijds is er de principiële wens om zich open te stellen voor de ander. In de asielkwestie heeft dat te maken met humanitaire spelregels die wij internationaal met elkaar hebben afgesproken. Bij de kerken is er een theologische wens om zich open te stellen voor de wereld. En daarbij is er simpelweg ook de pragmatische noodzaak om dit te doen. Voor kerken omdat zij het onderhoud van een monumentaal gebouw vaak niet langer zelfstandig kunnen opbrengen. En in de asielkwestie omdat vluchtelingen gewoon blijven komen. Zolang er in de wereld honger, onderdrukking of oorlog is zullen mensen immers blijven vluchten. Maar aan de andere kant mag die openheid niet betekenen dat er te veel migranten komen. Te veel vluchtelingen willen we niet in Nederland. Te veel inleveren op het kerkzijn ook niet. Kortom, het is een kwestie van balanceren tussen open willen staan voor de ander en vast willen houden aan wat er is. Feitelijk gaat het hele boek van Elza Kuyk dan ook over die grensverkenningen.

Kuyk levert met haar boek, dat een bewerking is van haar promotieonderzoek, een fascinerende studie af naar vier monumentale stadskerken van protestantse signatuur waarvan zij het meervoudig gebruik gedurende vier jaar lang gevolgd heeft.¹ Dat protestantse karakter is van belang omdat het kerkgebouw voor bijvoorbeeld katholieken heilig is en er dus geen andere activiteiten in mogen plaatsvinden dan met een religieuze connotatie. Alhoewel de grenzen van dat principe soms ook wel opgezocht worden.² Na een inleidend hoofdstuk waarin met name wordt ingegaan op de (veranderende) protestantse visie op de rol van het kerkgebouw, duikt Kuyk diep het reilen en zeilen van de vier besproken kerken in. Zij stelt zich daarbij op, zoals ze zelf zegt, als cultureel antropoloog 'die ter plaatse onderzoekt hoe het meervoudig gebruik functioneert en welke gevoelens, standpunten en belangen er spelen'. Zij leest alles wat los en vast zit over de kerkgebouwen, spreekt mensen en bezoekt de verschillende activiteiten die in de kerkgebouwen plaatsvinden. En dat jaren achtereen. Een flinke klus. Maar, het levert uiterst boeiende kijkjes achter de schermen op. Als lezer word je zo meegenomen in discussies over tentoonstellingen, nieuwe ramen, theatervoorstellingen of kunstmanifestaties. Grensconflicten die overal in Nederland terug te vinden zijn waar protestantse historische stadskerken meervoudig gebruikt worden. En alhoewel de studie van Kuyk zich beperkt tot slechts vier kerken, kan

via enige deductie geconcludeerd worden dat haar bevindingen herkenbaar kunnen zijn voor zo'n 150 vergelijkbare gebouwen.³

Nu is meervoudig gebruik niks nieuws onder de zon. Al in 1974 schreef dr. Regnerus Steensma bijvoorbeeld een boek over het gebruik van hervormde kerken in Groningen, met daarin een hoofdstuk waarin hij een toename van meervoudig gebruik voor culturele doeleinden constateert. Kuyk duikt echter diep in de materie en laat in haar studie zien dat de conflicten kunnen gaan over verschillen in bestuurscultuur, praktische discussies over de (her)inrichting en het gebruik van het gebouw, het verdriet en ongemak dat de geloofsgemeenschap niet meer allesbepalend is en met name over de sacraliteit van het gebouw die onder druk komt te staan. Je wilt bijvoorbeeld geen eredienst houden op zondagochtend als er nog de lucht van verschaald bier hangt van de avond ervoor. Het hebben van contractueel vastgelegde afspraken is hiervoor lang niet altijd de panacee. Kuyk maakt die worstelingen goed invoelbaar met als meest extreme voorbeeld de felle debatten rond de tentoonstellingen in de Oude Kerk in Amsterdam. De kerk heeft een museumstatus waarbij de museumbezoeker niet mag ervaren dat de kerk ook voor de eredienst gebruikt wordt. De museumfunctie staat dus voorop. En dat ging lang goed, zeker ook omdat het deel voor de eredienst afgescheiden was van het museumgedeelte. Maar die fysieke barrières vervielen op zeker moment. En toen kunstenaars het gebouw steeds vaker vrijwel volledig onderdeel van hun kunstwerk maakten, bleek een reguliere kerkdienst steeds moeilijker. De kerk werd bijvoorbeeld door de kunstenaars verduisterd of juist in een rood licht geplaatst, en grote objecten werden midden in de kerk geplaatst. Maar ook erfgoed- en binnenstadsverenigingen kwamen in het geweer over de vraag of de historische functie van de kerk – het oudste monument van de stad Amsterdam – niet in gevaar was. De felle discussies leidden tot rechtszaken, *mediation*-gesprekken en politieke discussies in de gemeenteraad.

Kuyk laat in dit en andere voorbeelden zien dat er een drietal kwesties spelen. Op de eerste plaats moeten kerkgenootschappen zich goed bewust zijn van de gevolgen als zij – vanuit financiële noodzaak of vrijwillig – kiezen voor meervoudig gebruik. Het (laten) organiseren van activiteiten (zoals lezingen en muziekuitvoeringen) die dicht tegen de eigen theologie aanzitten kan vaak al de nodige inhoudelijke en organisatorische spanningen opleveren. Het professioneel uitbaten van een kerkgebouw voor andere doeleinden betekent een exponentiële verhoging van de complexiteit als er tegelijkertijd ook nog gekerkt moet kunnen worden. Belangrijk is daarnaast het gevoel van eigenaarschap, een tweede kwestie. Het kerkgebouw is ooit ontstaan als een expressie van onze visie op de wereld. Theologisch, cultureel en ruimtelijk. En het wordt telkens opnieuw geladen met nieuwe dromen en ambities. Niemand heeft blijkbaar het alleenrecht op deze gebouwen. Volgens Kuyk versterken het gemeenschapsgeld van overheden en fondsen waarmee kostbare restauraties werden uitgevoerd, (indirect) het publiek karakter van het kerkgebouw. Een verwijzing naar het juridisch eigenaarschap is niet afdoende en dat

erkent ook de Stichting Oude Kerk als partij die zich op dit eigenaarschap kan beroepen. De vraag ‘van wie is de kerk?’ zal meervoudig beantwoord moeten worden; het is hoe dan ook een gecompliceerde vraag. Ook de geloofsgemeenschap kan geen eigenaarschap opeisen. En daarbij speelt ten slotte als derde kwestie de vraag hoe partijen zich naar elkaar toe opstellen. Geeft men elkaar de ruimte, en reageert men met compassie en onderzoekt wat mogelijk is, of wil men de ruimte nemen om het eigenbelang veilig te stellen? Tijdens een publiek gesprek over de patstelling in de Oude Kerk te Amsterdam sprak een van de bezoekers zich uit over de demping die een tentoonstelling veroorzaakte voor de akoestiek van het orgel. ‘Was het niet een unieke mogelijkheid om dit te zien als een experiment om muziek die anders niet kan worden uitgevoerd, nu wél uit te voeren? Dit soort opmerkingen nodigde elke keer uit om naar de veranderde situatie vanuit meerdere perspectieven te kijken,’ aldus Kuyk. Dus voor een geloof én een gebouw dat onderdeel wil zijn van de samenleving lijkt de kunst van het ruimte geven van groot belang. Om niet de grenzen op te zoeken van wat scheidt, maar het gedeelde op te zoeken wat verbindt en wat (wel) mogelijk is. Het zijn immers uiteindelijk allemaal deelverzamelingen van belangen die elkaar ergens raken. En het midden van al die belangen wordt gevormd door het verleden, het heden en de toekomst van het gebouw waar men zich tijdelijk rentmeester van mag noemen. In het kerkgebouw zelf lijkt een uitweg te zitten voor de grensconflicten. Zoals Kuyk constateert: ‘Het kerkgebouw is eigenstandiger geworden en heeft het potentieel om te verbinden. De uitkomst van dit onderzoek is dat het kerkgebouw zelf religie en liturgische (en devotionele) geschiedenis blijvend in zich draagt en voortdurend uitnodigt tot interactie.’

En dat brengt mijzelf ook als vanzelf weer terug bij de asielzoekers. Als wij ons realiseren hoeveel geloven in de loop der eeuwen in ons land asiel gezocht én gevonden hebben (protestanten, katholieken, joden en moslims) dan laat dat zien hoe veel rijker Nederland geworden is door ruimte te geven in plaats van hekken neer te willen neerzetten. Zo kunnen de monumentale stadskerken bakens van inspiratie zijn voor een open samenleving.

Frank Strolenberg
(Bilthoven)

Noten

- 1 Het onderzoek van Elza Kuyk richtte zich van 2016-2021 op de Geertekerk in Utrecht, de Sint-Joriskerk in Amersfoort, de Grote Kerk in Zwolle en de Oude Kerk van Amsterdam.
- 2 Zo hebben bijvoorbeeld de Sint Servaas basiliek te Maastricht of de Koepelkathedraal/Nieuwe Bavo in Haarlem ook een museale functie en adverteert de laatste met belevingsconcepten en rondleidingen.

- 3 In het webbestand 'Kerken Tellen!' dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) heeft opgezet, is elk bekend kerkgebouw opgenomen, ongeacht de denominatie, de monumentale status of de ouderdom van het gebouw. Als we van het totale aantal van meer dan 7.000 kerkgebouwen de geloofsgemeenschappen aftrekken waar meervoudig gebruik in principe niet is toegestaan (katholieke kerken, joodse synagogen, islamitische moskeeën) en ons concentreren op de protestantse monumentale stadskerken, dan is het *expert judgement* van bij de RCE werkzame experts dat er sprake moet zijn van zo'n 150 kerkgebouwen. Met dank aan Albert Reinstra (RCE).

Religie & Samenleving

Het tijdschrift Religie & Samenleving wil een podium bieden aan hen die zich bezig houden met de bestudering van de veranderingen in religie en religieuze organisaties in de Europese samenleving van de laatste twee eeuwen. Daarmee wil het tijdschrift een bijdrage leveren aan het debat over de rol van religie in de hedendaagse maatschappij. Religie & Samenleving kiest voor een multidisciplinaire benadering om zo het gesprek tussen de sociale wetenschappen onderling en tussen wetenschap en de samenleving te stimuleren. Vanuit dit brede perspectief wil het ook beleidsmakers en het geïnteresseerde publiek informeren over de veranderingen in religie in relatie tot de sociale, culturele en historische context. Het tijdschrift wil daarom een plaats bieden aan – in toegankelijke stijl geschreven – wetenschappelijke artikelen uit verschillende disciplines en eveneens aan essayistische bijdragen. Dan kan het gaan om boekbesprekingen maar ook om opstellen waarin in samenhang recentelijk verschenen en qua thema verwante publicaties worden behandeld. Voorts zal het ruime aandacht schenken aan publicaties die op genoemde terreinen verschijnen.

ISSN: 1872-3497

E-ISSN: 2773-1669

Radboud University

www.ru.nl/radbouduniversitypress